

UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Tomaž Kravos

**Vloga OVSE na področju izobraževanja v pokonfliktni družbi: primer notranje
razseljenih oseb v Bosni in Hercegovini**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Tomaž Kravos

Mentor: doc. dr. Rok Zupančič

**Vloga OVSE na področju izobraževanja v pokonfliktni družbi: primer notranje
razseljenih oseb v Bosni in Hercegovini**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

ZAHVALA

Za nasvete in pomoč pri pisanju diplomske naloge se zahvaljujem mojemu mentorju doc. dr. Roku Zupančiču in dr. Selmi Porobić, direktorici Raziskovalnega centra za študije o beguncih in notranje razseljenih osebah v Sarajevu.

Najlepša hvala tudi staršem in bratu, za pomoč in podporo.

Vloga OVSE na področju izobraževanja v pokonfliktni družbi: primer notranje razseljenih oseb v Bosni in Hercegovini

Posledica vseh oboroženih spopadov so razseljene osebe, ki jih mednarodno pravo deli na begunce in notranje razseljene osebe. Oboroženi konflikt v Bosni in Hercegovini med leti 1992 in 1995 je zahteval najmanj 100.000 smrtnih žrtev in več kot 2,2 milijona razseljenih oseb, kar glede na število prebivalstva pred vojno predstavlja več kot polovico prebivalstva. Število notranje razseljenih oseb je preseгло 1,1 milijona. Po Daytonskem mirovnem sporazumu in prekinitvi ognja se je začel proces povratka razseljenih oseb. Zaradi politik etničnega čiščenja in z namenom povojne sprave v multietnični Bosni in Hercegovini sta se stranki aneksa VII Daytonskega mirovnega sporazuma – Federacija Bosne in Hercegovine ter Republika Srpska – s sodelovanjem mednarodne skupnosti dogovorili o pravici povratka vseh razseljenih oseb in sprejetju vseh potrebnih ukrepov za ustvarjanje trajnostnih rešitev po povratku. V diplomskem delu sem preučeval vlogo Organizacije za varnost in sodelovanje v Evropi na področju izobraževanja notranje razseljenih oseb in povratnikov v Bosni in Hercegovini. Dvajset let po sklenitvi mirovnega sporazuma izobraževalni sistem ostaja etnično razdeljen in predstavlja oviro za trajnostni povratak razseljenih oseb ter spravo Bosne in Hercegovine.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi, notranje razseljene osebe, izobraževanje.

Role of the OSCE in education in post-conflict society: a case study of internally displaced persons in Bosnia and Herzegovina

Displaced persons are an inevitable consequence of all armed conflicts. According to international law, they can be categorized into two groups: internally displaced persons and refugees. Armed conflict in Bosnia and Herzegovina that took place between 1992 and 1995 caused at least 100.000 deaths and more than 2,2 million displaced persons, which represents more than half of the pre-war population. The number of internally displaced persons exceeded 1.1 million. After the Dayton Peace Agreement and ceasefire the process of return has begun. Due to the policy of ethnic cleansing and with the intention of post-war reconciliation in the multiethnic Bosnia and Herzegovina, the parties of Annex VII of the Dayton Peace Agreement – the Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska – with the cooperation of the international community agreed on the right of return for all displaced persons and to take all necessary measures to create sustainable solution after return. In this thesis, I analysed the role of the Organization for Security and Cooperation in Europe in the field of education of internally displaced persons and returnees in Bosnia and Herzegovina. Twenty years after the signing of peace agreement education system remains ethnically divided and presents an obstacle for sustainable return of displaced persons and for reconciliation in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Organization for Security and Cooperation in Europe, internally displaced persons, education.

KAZALO

1 UVOD	7
2 METODOLOŠKI OKVIR	9
2.1 Opredelitev predmeta raziskovanja	9
2.2 Cilji raziskovanja	9
2.3 Hipoteze	10
2.4 Metodologija	10
2.5 Opredelitev temeljnih pojmov	11
2.5.1 Notranje razseljene osebe	11
2.5.2 Povratniki	11
2.5.3 Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi	11
2.5.4 Trajnostne rešitve in trajnostni povratek	12
3 ZGODOVINSKO OZADJE	12
4 TEORIJA GRADNJE MIRU IN SPRAVE	14
5 NOTRANJE RAZSELJENE OSEBE IN POVRATNIKI V BiH	18
5.1 Aneks VII Daytonskega mirovnega sporazuma	18
5.2 Pravica do izobraževanja	19
5.3 Jamčenje pravice do izobraževanja	20
5.4 Šibke točke izobraževalnega sistema	20
5.5 Izobraževalni sistem, vprašanje varnosti?	21
5.6. Problematika izobraževanja v BiH	22
5.7 Socialno-ekonomski položaj notranje razseljenih oseb v BiH	24
6 MISIJA OVSE V BiH	24
6.1 Zaščita človekovih pravic in izobraževalna reforma Misije OVSE v BiH	25
6.1.1 Zaščita človekovih pravic	25
6.1.2 Reforma izobraževalnega sistema	25
6.2 Začetki izobraževalne reforme	27
6.3 Dosedanji ukrepi Misije OVSE v BiH na področju izobraževanja notranje razseljenih oseb in povratnikov	28
6.4 Delovanje Misije OVSE v BiH na področju izobraževanja notranje razseljenih oseb in povratnikov	30
6.5 Primer izobraževalne reforme distrikta Brčko	33
6.6 Izobraževanje, notranje razseljene osebe in povratniki	34
7 SKLEP	35
8 LITERATURA	38

SEZNAM KRATIC

BiH	Bosna in Hercegovina
DPA	Splošni okvirni sporazum za mir v Bosni in Hercegovini ali Daytonski sporazum (ang. <i>General Framework for Peace in Bosnia and Herzegovina ali Dayton Peace Agreement</i>)
FBiH	Federacija Bosne in Hercegovine
KM	Konvertibilna marka
NATO	Organizacija severnoatlantske pogodbe (ang. <i>North Atlantic Treaty Organization</i>)
NRO	Notranje razseljene osebe
NSP	Nacionalna skupina predmetov
OVSE	Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (ang. <i>Organization of Security and Cooperation in Europe</i>)
RS	Republika Srbska
SFRJ	Socialistična federativna republika Jugoslavija
UNDP	Razvojni sklad Združenih narodov (ang. <i>United Nations Development Programme</i>)
UNHCR	Urad Visokega komisariata Združenih narodov za begunce (ang. <i>The Office of United Nations High Commissioner for Refugees</i>)

1 UVOD

Večina konfliktov se konča s podpisom mirovnega sporazuma ali trajno prekinitvijo ognja in tako končanjem nasilja. Končanje nasilja in prekinitev ognja ne pomeni tudi prekinitve tragičnih posledic razseljenosti. Razseljeni so odrinjeni od doma, večkrat daleč stran od članov družine, in odmaknjeni od domačega okolja. Razseljenost, ki naj bi bila kratkotrajna, je pogosto razvlečena in zelo travmatična izkušnja. Reševanje stiske razseljenih oseb mora biti brezpogojno in priti v najkrajšem možnem času.

Zaradi oboroženih konfliktov v devetdesetih letih prejšnjega stoletja je regija Zahodnega Balkana bila priča množičnem razseljevanju prebivalstva. V Bosni in Hercegovini (BiH) je bilo okoli 2,2 milijona razseljenih oseb, več kot polovica takratnega prebivalstva. Danes je v BiH, dvajset let po oboroženem konfliktu med leti 1992 in 1995, še vedno okoli 84,500 notranje razseljenih oseb (NRO) (United Nations High Commissioner for Refugees 2014). Kot nevidni del družbe poskušajo preživeti z različnimi socialnimi podporami ali celo z nelegalnim delom. Večina jih živi v zasebnih nastanitvah v slabih življenjskih razmerah. Manjši del pa je še vedno nastanjen v kolektivnih centrih, kjer so razmere za življenje najslabše.

V zadnjih letih se je s skupnimi nacionalnimi in mednarodnimi poskusi reševanja problematike razseljenosti vsekakor doseglo veliko izboljšanje razmer. Toda razseljene osebe, ki so se uspele vrniti v predvojna bivališča, skoraj večina teh so manjšinski povratniki, sedaj potrebujejo pomoč za doseganje trajnostnih rešitev. To pomeni, da je izgradnja strehe nad glavo zgolj nujen pogoj za ponovno vzpostavitev ustreznega življenjskega okolja ter možnost dostopa do pravic.

Danes samo še peščica mednarodnih organizacij izrecno pomaga NRO. To so Urad Visokega komisariata Združenih narodov za begunce (United Nations High Commissioner of Refugees, UNHCR), Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE) in Razvojni program Združenih narodov (United Nations Development Programme, UNDP).

OVSE je s podporo zakonodajne reforme na lokalni ravni in z vlogo veznega člana med nivoji oblasti, vodilna organizacija pri procesu demokratizacije in prehoda BiH v stabilno in

demokratsko državo. Mandat Misije OVSE v BiH je bil ustanovljen s Splošnim okvirnim sporazumom za mir v Bosni in Hercegovini ali Daytonskim sporazumom (DPA). OVSE je ena izmed ključnih organizacij v procesu pokonfliktne obnove v BiH. Misija je ustvarila program podpore demokratičnim institucijam na vseh nivojih BiH, tako lokalnem kot državnem. Delo misije je razdeljeno na kategorije izobraževanja, demokratizacije, človekovih pravic in varnostnega sodelovanja.

Razseljene osebe in povratniki so zaradi drugih v družbi bolj opaznih problemov najmanj vidni toda najnujnejši pomoči in reševanja njihovega stanja. Brez posebno usmerjene pomoči so v nevarnosti, da bi bili spregledani in pozabljeni, saj se regija in BiH soočata s številnimi drugimi težavami.

Z obsežno mednarodno prisotnostjo in podporo izboljšanju razmer razseljenih oseb, je veliko beguncev in NRO v BiH, dobilo pomoč pri pokonfliktni obnovi, ampak kljub temu ostaja še veliko nedokončanega dela za popolno okrevanje razseljenih oseb v BiH.

Upam in želim, da bom z diplomsko nalogo vsaj določenemu občinstvu prikazal in osvetlil stanje notranje razseljenih oseb v BiH. Po šestmesečnem bivanju v BiH in z delnim vpogledom v družbene razmere in življenje v državi ter raziskovanju na področju notranje razseljenih oseb v Raziskovalnem centru za begunce in notranje razseljene osebe (ang. *Centre of Refugee and IDP Studies*) na Fakulteti za politične vede, Univerze v Sarajevu, sem spoznal, da položaj NRO ni zgolj omejen na njihov »družbeni« status, ampak odseva realne razmere velikega števila prebivalstva v državi.

2 METODOLOŠKI OKVIR

2.1 Opredelitev predmeta raziskovanja

Trenutno število notranje razseljenih oseb na svetu presega število beguncev. Notranje razseljene osebe so večkrat pozabljene znotraj meja držav in predstavljajo ene izmed najbolj ranljivih skupin prebivalstva. Kljub temu da bežijo zaradi istih razlogov kot begunci, še vedno ostajajo pod zaščito lastnih oblasti, čeprav so prav oblasti pogosto vzrok za njihov beg. Kot državljani so pod zaščito prava človekovih pravic in mednarodnega humanitarnega prava. Predmet raziskovanja moje diplomske naloge so notranje razseljene osebe v BiH. Po oboroženem konfliktu v BiH, ki se je končal s podpisom DPA leta 1995, so razseljene osebe dobile pravico do povratka na predvojna področja. Kljub velikem številu povratnikov v BiH so 20 let po končanju nasilja NRO še vedno prisotne. Tako kot pri povratnikih tudi pri NRO prihaja do težav (re)integracije na mestih bivanja. Ena izmed težav (re)integracije je pomanjkanje ustreznega izobraževanja. Ker ima OVSE od leta 2002 glavno vlogo pri izboljšanju izobraževalnega sistema v BiH, bom to vlogo raziskoval.

2.2 Cilji raziskovanja

Osrednji cilj diplomske naloge je prikazati zapletenost razmer v pokonfliktni družbi in problematiko notranje razseljenih oseb v BiH po oboroženem konfliktu. Z zakonsko (pravno) ureditvijo zaščite notranje razseljenih oseb želim prikazati, kdo naj bi za pravice jamčil in zakaj so prisotni problemi na področju integracije NRO. Podrobneje želim prikazati problematiko izobraževanja NRO v BiH in kakšno vlogo ima pri tem Misija OVSE v BiH. Z nalogo bom poskušal prikazati pomen ustreznega izobraževanja za spravo v pokonfliktnih družbah.

V diplomski nalogi bom zato najprej razložil zgodovinski kontekst, ki je privedel do današnjega stanja. Nato bom predstavil zaščito in pravico do izobraževanja notranje razseljenih oseb ter nadaljeval z razlago izobraževalnega sistema v BiH. Sledil bo prikaz glavnih problemov na področju izobraževanja. Zaključil bom s prikazom vloge in delovanja Misije OVSE v BiH na področju izobraževanja NRO in povratnikov. V sklepu bom podal zaključne ugotovitve in preveril hipoteze.

2.3 Hipoteze

H1: Vloga OVSE na področju izobraževanja notranje razseljenih oseb v BiH je predvsem usklajevalna in koordinacijska, primanjkuje pa ji neposredno delovanje na terenu.

H2: Kljub procesu reformiranja izobraževalnega sistema s strani Misije OVSE v BiH od leta 2002 izobraževalni sistem ostaja etnično razdeljen in diskriminatoren ter predstavlja oviro za povratek in reintegracijo povratnikov.

H3: Ker izobraževanje velja za notranjo zadevo držav, politična oblast ne dovoli večjega vmešavanja zunanjih akterjev.

2.4 Metodologija

V diplomskem delu sem uporabil naslednje metode družboslovnega raziskovanja:

- **Analiza, interpretacija ter sinteza primarnih in sekundarnih virov**, pri čemer sem zbral in vsebinsko analiziral izbrane zakone in mednarodne sporazume, ki se nanašajo na zaščito notranje razseljenih oseb in povratnikov. Pri analizi in interpretaciji sekundarnih virov sem preučil knjige, članke in spletne vire na temo položaja notranje razseljenih oseb ter problematike na področju izobraževanja.
- **Deskriptivna metoda**, s pomočjo katere sem pojasnil temeljne pojme, prikazal zgodovinski kontekst in uporabljene podatke.
- **Intervju**, Mary Ann Hennessey, vodjo Sveta Evrope v BiH; Valery Perry, nekdanjo uslužbenko Misije OVSE v BiH iz Oddelka za izobraževanje in skupinski intervju z osebjem odseka za izobraževanje Misije OVSE v BiH.
- **Terensko opazovanje z lastno udeležbo**, ki sem se ga posluževal med bivanjem, obiskih kolektivnih centrov in prakso v Raziskovalnem centru za begunce in notranje razseljene osebe na Fakulteti za politične vede, Univerze v Sarajevu v BiH.

2.5 Opredelitev temeljnih pojmov

2.5.1 Notranje razseljene osebe

Vodilna načela o notranji razselitvi opredelijo notranje razseljene osebe kot: osebe ali skupine ljudi, ki so bile prisiljene zbežati ali zapustiti svoje domove ali svoje prebivališče, da bi se izognile posledicam oboroženega konflikta, grožnjam vsesplošnega nasilja, kršitvam človekovih pravic, naravnim ali od človeka povzročenim katastrofam in ki niso prestopile mednarodno priznane državne meje (Vodilna načela o notranji razselitvi, uvod).

Zakon o beguncih iz BiH in notranje razseljenih osebah v BiH (Zakon o beguncih in notranje razseljenih osebah v Bosni in Hercegovini, 4 čl.) notranje razseljeno osebo označuje kot: državljana BiH, ki prebiva v BiH in je bil zaradi posledic konflikta izgnan iz svojega prebivališča ali pa ga je zapustil po 30. aprilu 1991 v strahu pred pregonom na podlagi rase, vere, nacionalnosti, pripadnosti družbeni skupini ali političnemu mišljenju in za katerega ni mogoč varen in dostojanstven povratek v svoje prejšnje prebivališče oz. se ni prostovoljno odločil, da se trajno nastani v drugem kraju.

2.5.2 Povratniki

Zakon o beguncih iz BiH in notranje razseljenih osebah v BiH (Zakon o beguncih in notranje razseljenih osebah v Bosni in Hercegovini, 8 čl.) povratnike opredeljuje kot begunce ali notranje razseljene osebe, ki so pristojnim organom podale željo do povratka v nekdanja stalna prebivališča oz. so v procesu povratka, kot tudi begunce iz BiH in notranje razseljene osebe, ki so se že vrnile v nekdanja stalna prebivališča. Status povratnika preneha šest mesecev po ponovni nastanitvi na nekdanje stalno prebivališče. Po zakonu FBiH (Zakon o notranje razseljenih osebah in povratnikih v Federaciji Bosne in Hercegovine in beguncih iz Bosne in Hercegovine, 5 čl.) se za povratnika ne smatra oseba, ki se je stalno naselila drugje kot na svojem nekdanjem stalnem prebivališču.

2.5.3 Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi

Slovensko Ministrstvo za zunanje zadeve OVSE označuje kot mednarodno organizacijo, ki skupaj s 57 sodelujočimi državami predstavlja največjo regionalno mednarodno organizacijo. V regiji, ki jo pokriva, je OVSE primarni instrument za zgodnje opozarjanje, preprečevanje konfliktov, pokonfliktno obnovo in krizno upravljanje (Republika Slovenija Ministrstvo za zunanje zadeve).

Glavne naloge OVSE so: ukrepanje za krepitev zaupanja in varnosti, zgodnje opozarjanje, preventivna diplomacija, preprečevanje konfliktov, pokonfliktna obnova, varstvo človekovih pravic, nadzor nad orožjem, krepitev civilne družbe, demokratizacija, izgradnja institucij, opazovanje volitev, vzpostavitev sodnega sistema, usposabljanje policije ter boj proti terorizmu, organiziranemu kriminalu in trgovini z ljudmi (Republika Slovenija Ministrstvo za zunanje zadeve).

2.5.4 Trajnostne rešitve in trajnostni povratek

Trajnostna rešitev je dosežena, ko notranje razseljene osebe ne potrebujejo več posebne podpore in zaščite, ki je povezana z razseljenostjo, in tako lahko brez diskriminacije uživajo človekove pravice, ki so jim zaradi razselitve bile odvzete. Trajnostne rešitve so lahko dosežene ob povratku, torej na področju nekdanjega prebivališča ali na področju razselitve (Inter-Agency Standing Committee 2010).

3 ZGODOVINSKO OZADJE

Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ) je bila ena izmed večjih, bolje razvitih in raznolikih držav na Balkanu. Razdeljena je bila na šest republik: BiH, Hrvaška, Makedonijo, Črno Goro, Srbijo in Slovenijo ter dve avtonomni pokrajini: Kosovo in Vojvodino. SFRJ je bila etnično in religijsko raznolika. Zajemala je tri velike verske skupine: pravoslavne kristjane, katolike in muslimane (Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije), poleg tega pa tudi manjše število drugih veroizpovedi.

V osemdesetih letih preteklega stoletja je slabo ekonomsko stanje v SFRJ vodilo v javno nestrinjanje s takratnim političnim sistemom in je skupaj s preračunljivim ravnanjem političnih elit prineslo destabilizacijo političnega sistema in pojav nacionalizma (Lampe 2015, 1).

Najbolj raznoliko etnična sestavo prebivalstva je takrat imela BiH. Prebivalstvo je bilo razdeljeno na približno 43 odstotkov bosanskih muslimanov (Bošnjakov), 33 odstotkov bosanskih Srbov in 17 odstotkov bosanskih Hrvatov in 7 odstotkov drugih nacionalnosti. Večji del ozemlja BiH je bil zaradi geografskega položaja želja sosednjih držav Srbije in Hrvaške. Vodilni politiki na čelu Hrvaške in Srbije so se leta 1991 na skupnem tajnem

srečanju že dogovorili o delitvi ozemlja BiH (Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije).

Na ozemlju BiH je bilo v letu 1991 ustanovljenih več t. i. Srbskih avtonomnih oblasti z velikim številom srbskega prebivalstva. Podobno sta bile ustanovljeni dve hrvaški oblasti v severnem in severozahodnem delu BiH (Lampe 2015, 1).

BiH je 1. marca leta 1991 po referendumu, ki so ga na srbskih področjih ljudje bojkotirali ali pa jim je bilo glasovanje preprečeno, razglasila neodvisnost od razpadajoče SFRJ. Neodvisnost je zaostriala dogajanje v državi in pomenila povečanje nasilja ter nastanek konflikta, ki je trajal več kot tri leta. Vojna je prikazana kot večetnični konflikt med Srbi, Hrvati in Muslimani (U.S Department of State 2013).

Vojska Republike Srbske in druge paravojaške enote so na območju BiH zagrešile največje zločine po drugi svetovni vojni. Najbolj poznano okrutno dejanje je poboj več kot 8000 muslimanov v Srebrenici, ki pa ni bilo edino takšno dejanje (Remembering Srebrenica). Marca 1992 so paravojaške in policijske enote s pomočjo Jugoslovanske ljudske armade začele z nasilno akcijo preganjanja drugih etničnih skupin iz območij z večjim številom srbskega prebivalstva. Cilj je bil doseči etnično homogeno Veliko Srbijo z združevanjem ozemelj BiH in Srbije. V oboroženem konfliktu je bilo kršeno mednarodno humanitarno pravo, in sicer z množičnimi poboji, mučenjem, sistematičnim posiljevanjem žensk, prisilnim delom in koncentracijskimi taborišči. Zlorabe niso bile storjene zgolj s strani bosanskih Srbov, ampak tudi s strani Bošnjakov in bosanskih Hrvatov, ki so poskušali ustvariti etnično čista območja (Walicki 2014). Da je šlo za vojno z načrtnim namenom razseljevanja prebivalstva, govori tudi naslednji podatek. Bosanski Šamac, ki leži na severni meji BiH s Hrvaško, je bil pred vojno dom za približno 17,000 Hrvatov in Bošnjakov. Do maja 1995 naj bi jih tam ostalo zgolj 300 (The Center for Justice and Accountability).

Tudi druga območja, predvsem v vzhodni BiH, so bili Bošnjaki prisiljeni zapustiti. Gre za področja v bližini mest: Bratunac, Foča, Rogatica, Srebrenica, Višegrad in Zvornik. Ker popisa prebivalstva po letu 1991 ni bilo, lahko za prikaz stanja navedem zgolj naslednje podatke. V Srebrenici je bilo pred vojno 73% Bošnjakov, v Bratunacu 64%, v Rogatici 60%, v Višegradu pa 63%. Danes na teh območjih večino prebivalstva predstavljajo Srbi (Lavić 2012, 77). V šestih tednih so srbske paravojaške in policijske enote zavzele skoraj dve tretjini

ozemlja BiH. Zaradi velikega dela ozemlja BiH pod kontrolo vojske bosanskih Srbov so večkratni predlogi za mirno rešitev vojne propadli (Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije). Po pokolu v Srebrenici in napadu vojske bosanskih Srbov na tržnico v Sarajevu je Organizacija severnoatlantske pogodbe (NATO) v letu 1995 izvedla bombne napade na položaje bosanskih Srbov. Ti napadi so bili eden izmed razlogov za sprejetje mirovnih pogajanj novembra 1995 v Daytonu (Lampe 2015, 2).

V vojni je bilo uničenih ali poškodovanih več kot tri četrtine stanovanjskih objektov tudi z namenom preprečitve povratka razseljenega prebivalstva (Dahlman in Tuathail 2005). Posledice vojne so 100.000 smrtnih žrtev (Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije) in najmanj 20.000 žensk žrtev spolnega nasilja. Poleg smrtnih žrtev so posledice vojne tudi razseljene osebe. Kot rezultat vodenja načrtne politike razseljevanja (Lavić, 2012, 79) je bilo zaradi vojne okoli 2,2 milijona prebivalcev primoranih zapustiti domove. Več kot 1,1 milijona oseb je bilo razseljenih znotraj BiH, 500.000 oseb je pobegnilo v sosednje države, okoli 700.000 pa v države zahodne Evrope (Young 2001, 783). Medtem ko so Bošnjaki, bosanski Hrvati in drugi prebivalci zapuščali območja pod kontrolo bosanskih Srbov, so se bosanski Srbi priseljevali na taista območja. Posledica tega je nastanek območij z etnično večino prebivalstva, ki so bila pred vojno etnično mešana (Tabeau 2009, 678).

DPA iz leta 1995 je pomenil mir in konec oboroženih spopadov in temelj za nadaljnjo ureditev države. Žal je sporazum, ki zagotavlja enak ustavni status dvema etničnima entitetama: Federaciji Bosne in Hercegovine (FBiH) in Republiki Srbski (RS) in trem ustavnim narodom: Bošnjakom, Hrvatom in Srbom, že zdavnaj preživet koncept. Poleg obeh entitet je bila vzpostavljena tudi samoupravna administrativna enota Brčko (distrikt Brčko).

4 TEORIJA GRADNJE MIRU IN SPRAVE

Teorija gradnje miru je bila vpeljana v Združene narode s poročilom generalnega sekretarja Boutrosa Boutros-Ghalija leta 1992, ki je trdil, da je gradnja miru delovanje z namenom prepoznavanja in podpore strukturam, ki bodo podpirale mir in poskrbele za preprečitev ponovnega zdrsa v konflikt. Od takrat je bilo veliko izpopolnitev definicije, ki se je v svojem bistvu ohranila (United Nations Peacebuilding Fund). Širše se proces gradnje miru deli na kulturološko in strukturno dimenzijo. Prepletanje obeh jamči trden mirovni dogovor in

odstranitev vseh slojev konflikta. Obe vrsti gradnje miru pomenita dosego pokonfliktne obnove, ki temelji na normalizaciji in spravi. Misija OVSE v BiH poskuša vzajemno izvajati navedeni metodi pri pokonfliktni obnovi BiH (Babiakova 2014, 7).

Sprava v pokonfliktni družbi je zapleten in večdimenzionalen proces (Kriesberg v Clark 2010, 345). Ker je sprava razumljena na različne načine, ne obstaja ena sama opredelitev sprave. Ni tudi ene same opredelitve, kako spravo doseči, zlasti ne v etnično razdeljenih družbah, kot je BiH (Chapman v Clark 2010, 345). Kljub temu da ni enotnosti pri opredelitvi koncepta sprave, je skupna ideja sprave ponovna vzpostavitev odnosov med ljudmi (Amstutz in drugi v Clark 2010, 345).

Za ponovno vzpostavitev odnosov med ljudmi sta ključna dva procesa: rehumanizacija »drugih« in graditev zaupanja. Dehumanizacija »drugih« je bila vzrok nastanka etničnih razlik in grozot, ki so se dogajale med vojno. Za spravo je potreben obraten psihološki proces (rehumanizacija) kot tisti, ki je prinesel prekinitev in poslabšanje odnosov med ljudmi (Halpern in Weinstein v Clark 2010, 345). Graditev zaupanja je temelj za nemoteno delovanje družbe in ponovno vzpostavitev odnosov. Zato sprave ni mogoče doseči samo prek sobivanja nasprotujočih si ljudi, temveč prek spoznavanja, sprejemanja in gradnje zaupanja z drugo skupino ljudi (Staub v Clark 2010, 345).

Izobraževanje je osnovnega pomena za začetek procesa rehumanizacije in gradnje zaupanja. Izobraževalni sistem, ki razdvaja, lahko samo pomaga pri nastanku stereotipov in predsodkov, kar pa pomeni veliko oviro za spravo. Dokler se izobraževalni sistem ne spremeni praks deljenja in izključevanja v združevanje in vključevanje, resnična sprava ostaja nedosegljiva (Clark 2010, 346).

Izobraževalna reforma kot del velikega procesa konfliktnega spada v fazo (raz)reševanja konflikta, izgradnje miru in pokonfliktne obnove. Ker je možnost za ponoven izbruh konfliktna realna je izobraževalna reforma ena izmed strategij in instrument preprečevanja (ponovnega) konflikta. Faza deeskalacije konflikta, takoj po koncu oboroženega spopada ni še povsem primerna za uporabo instrumentov strukturnega preprečevanja konfliktov kot je izobraževalna reforma, ampak je ta nujna v fazi nadaljnje deeskalacije konflikta, saj ti instrumenti preprečujejo ponoven konflikt in so del pokonfliktne sprave (ang. *post-conflict reconciliation*), ki pomeni krepitev zaupanja med skupnostmi (Zupančič 2013, 51–52).

Doseganje sprave pomeni veliko za stanje NRO in beguncev v državi. Prav tako, UNHCR ugotavlja, da je uspešna (re)integracija ključnega pomena pri procesu sprave in rekonstrukcije. Dalje, v Afriki UNHCR sporoča, da mednarodne organizacije na pokonfliktnih območjih ugotavljajo, da sam povratek ni zadosten pogoj za doseganje miru, saj je pri reševanju položaja NRO in beguncev potrebno upoštevati trajnostne rešitve. V Dialogu o prostovoljni repatriaciji in trajnostni (re)integraciji navajajo, da v kolikor ni pravega iskanja rešitev za (re)integracijo beguncev in NRO, lahko država zdrsne v ponoven konflikt (Black in Gent 2006, 17).

Ključni trajnostni pogoji pri vrnitvi so: zaposlitev, nastanitev, dostop do socialnih in družbenih storitev; izobraževanje in varnost (United Nations Mission in Kosovo 2013). V kolikor ti pogoji niso ustvarjeni, bo neuspeh reintegracije vplival na celotno družbo (Black and Gent 2006).

V pokonfliktnih družbah lahko z izobraževanjem dosežemo spravo in izboljšanje razmer. Na primer, med ameriško okupacijo Nemčije po drugi svetovni vojni je bilo izobraževanje ključnega pomena za demokratizacijo in denacifikacijo (Perry 2003, 18). Sledeča primera predstavljata način sorazmerno uspešnega pristopa k izobraževalni reformi za doseganje sprave.

Primer Severne Irske je predstavljen kot uspešen pristop integracije šolskega sistema. Izobraževanje na Severnem Irskem je do leta 1981 bilo popolnoma razdeljeno. Po etnično-nacionalnem konfliktu, ki se je začel leta 1969 in zahteval najmanj 3.600 smrtnih žrtev in končal z mirovnim sporazumom iz Belfasta leta 1998, je vlada prepoznala slabost etnično razdeljenega izobraževalnega sistema in postopoma uravnotežila financiranje katoliških in protestantskih izobraževalnih ustanov (Bush in Saltarelli 2000, 16). Začetki integracije izobraževalnih ustanov segajo v leto 1974, z gibanji in kampanjami za integrirane šole. Kasneje je vlada finančno podpirala vse integrirane šole in programe povezovanja in spoznavanja otrok obeh religij s programom *Izobraževanje za medsebojno razumevanje* (ang. *Education for Mutual Understanding*) (Sinkovič 2005, 41–43). Po mnenju profesorja Tonya Gallagherja so izobraževalne reforme pripomogle k ublažitvi konflikta (Bush in Saltarelli 2000, 16). Žal je odstotek učencev v integriranih šolah zgolj 7% (Department of Education 2015).

Primer nemško-francoskih šolskih učbenikov zgodovine je pozitiven primer sprave po zgodovini spopadov med narodom. Po skupnem učbeniku zgodovine za obdobje po letu 1945 leta 2006 je dve leti kasneje na razpolago skupen francosko-nemški učbenik za obdobje med leti 1815 in 1945. Francosko-pruska vojna, prva svetovna in druga svetovna vojna so prikaz sovražnega odnosa med obema državama. Prvi skupni pogovori zgodovinarjev o spremembi učbenikov segajo v leto 1935. Toda po vzponu nacističnega režima so bili nadaljnji pogovori prepovedani (Defrance in Pfeil 2008, 1). Po drugi svetovni vojni je ideja o skupnih učbenikih ponovno zaživela s pomočjo civilne družbe, ki je bila podprta s strani politikov obeh držav. Po podpisu Strinjanja o kulturi (ang. *Cultural agreement*) oktobra 1954 je zgodovina postala pot k sodelovanju in izboljšanju odnosov med državama. Pogovori med zgodovinarji obeh držav so se nadaljevali v šestdesetih in sedemdesetih letih. Francija in Nemčija sta tako prišli do strinjanja glede vzrokov prve svetovne vojne, skupnih pogledov o drugi svetovni vojni, tretjem rajhu in Vichyjski Franciji. To ne pomeni da je interpretacija zgodovine popolnoma jasna, saj še vedno prihaja do polemik, ampak razprave zgodovinarjev se ne delijo po njihovi nacionalni pripadnosti. Vsebina učbenikov odstrani nacionalistične poglede določene tematike in poda raznolike poglede na določena obdobja (Defrance in Pfeil 2008, 3–4).

Povojna razprava o francosko-nemških učbenikih mora biti videna kot pedagogika miru, kjer se velike miselne razlike združujejo po obdobju nasprotovanja, ki so bil rezultat zmotnih domnev in nazorov (Defrance in Pfeil 2008, 2).

BiH je od obeh primerov različna, ampak oba primera predstavljata možnost za spravo preko izobraževalne reforme. Oba primera prikazujeta, da je reformiranje izobraževalnega sistema, ki ustvarja pomirjenje dolgotrajen proces.

OVSE se ukvarja z najrazličnejšimi varnostnimi problemi. Znotraj organizacije so se izoblikovale tri razsežnosti delovanja, imenovane »tri košare«: politično-vojaška, ekonomsko-okoljska in človekova razsežnost, v katero spada tudi izobraževanje. Vse razsežnosti so soodvisne (Babiakova 2014, 9).

DPA prepozna OVSE kot ključno organizacijo pri zagotavljanju pokonfliktne varnosti, obnove ter gradnje miru. Misija OVSE v BiH je po DPA imenovana za sodelovanje pri aneksijah: III (volitve), VI (človekove pravice) in X (implementacija DPA). Poleg tega je

OVSE dodeljena delna vloga v povezavi z vojsko, begunci in notranje razseljenimi osebami (Babiakova 2014, 9).

Vloga zunanjih akterjev v pokonfliktnih reformah izobraževalnih sistemov ni posebej definirana in razumljena. Zunanji akterji pogosto neradi pristopajo k reformi izobraževalnega sistema, saj splošno velja, da je domače prebivalstvo najbolj primerno za področje izobraževanja. Splošni dogovor pravi, da imajo zunanji akterji podporno vlogo in da je izvršilna moč prepuščena domačim akterjem (Bush in Saltarelli 2000, 27).

Nasprotno izobraževanje v vojnem in povojnem času lahko predstavlja sredstvo za podaljšanje ali ponovno sprožanje konflikta, razlik in nestrpnosti. Bush in Sartarelli to imenujeta »dva obraza izobraževanja« (ang. *»two faces of education«*) (Bush in Saltarelli 2000, vii). Za izobraževanje velja tudi, da »kroji mišljenje in oblikuje naslednje generacije« (Minow v Clark 2010, 346). Torej, izobraževanje igra pomembno vlogo za prihodnost pokonfliktne družbe, saj je stabilnost družbe odvisna od mladih generacij. To velja tudi za BiH. Toda vpogled v izobraževalni sistem BiH ne prinaša velikega upanja (Clark 2010, 347).

5 NOTRANJE RAZSELJENE OSEBE IN POV RATNIKI V BiH

5.1 Aneks VII Daytonskega mirovnega sporazuma

Z aneksom VII DPA je vsem beguncem in razseljenim osebam zagotovljena pravica varnega povratka v predvojne domove brez tveganja nadlegovanja, ustrahovanja, preganjanja ali etnične, religijske, politične oz. kakršnekoli diskriminacije. Pravico imajo tudi do povrnitve lastnine, ki so jo izgubili med vojno in kompenzacije, v kolikor lastnina ne more biti vrnjena (Splošni okvirni sporazum za mir v Bosni in Hercegovini, 1. čl, 1 tč.). UNHCR je prevzel vodilno vlogo pri povratku razseljenih oseb na predvojna območja, polna neeksploziranih min, brez ustrezne infrastrukture in delovnih mest ter vseprisotnega etničnega sovraštva. Kljub temu da se je veliko razseljenih oseb vrnilo na predvojna območja, razdeljenost ozemlja BiH na dve etnični entiteti predstavlja veliko oviro za trajnostni povratak in pogloblja etnične razlike med prebivalstvom (Walicki 2014).

Aneks VII DPA je imel in ima prek procesa povratka ključen pomen za proces sprave v BiH. Največji problem, kot ugotavlja Zukić (2012, 92) je, da je aneks VII DPA v popolnem nasprotju s politikami, ki so začele vojno in bile vzrok za pregon in poboj prebivalstva. Brez

prizadevanja takratnega Sveta za begunce in razseljene osebe BiH (danes Unija za trajnostni povratek in integracijo v BiH) in samih golorokih ljudi ter nekoliko kasneje tudi mednarodne skupnosti bi bil povratek nemogoč (Zukić 2012, 93). Aneks VII DPA se lepo sliši na papirju, vendar razseljenim osebam ni nikoli dejansko zagotovil delovnih mest, zdravstvene zaščite, popolne povrnitve lastnine, izobraževanja in ostalih pravic (Zukić 2012, 95).

5.2 Pravica do izobraževanja

Pravica do izobraževanja je omenjena v aneksu VI DPA, kot ena izmed človekovih pravic. Na področje pravice do izobraževanja ni bila usmerjena večja pozornost, za razliko od pravice do vrnitve na predvojna območja (aneks VII). Z DPA ni bil vzpostavljen noben institut za izvedbo reforme na področju izobraževanja (Perry 2003).

Pravica do izobraževanja je v BiH urejena s pogodbami in standardi mednarodnega prava človekovih pravic, z DPA, Ustavo BiH, državnimi zakoni, strategijami, ustavami entitet, kantonov in s statutom distrikta Brčko ter drugimi uradnimi listinami.

V DPA je pravica do izobraževanja razseljenih oseb prepoznana v aneksu IV, VI in VII (Izbjeglice i interno raseljene osebe: problemi i perspektive u Bosni i Hercegovini 2011). 2. člen aneksa IV (Ustava BiH) zagotavlja pravico do izobraževanja vsem prebivalcem na ozemlju BiH brez diskriminacije. Ustava v aneksu IV DPA določa izvajanje drugih mednarodnih pogodb in standardov, ki zagotavljajo pravico do izobraževanja (Splošni okvirni sporazum za mir v Bosni in Hercegovini, aneks IV, 12. čl.). Poleg teh sta pomembni tudi Konvencija o statusu beguncev iz leta 1951 in Protokol k konvenciji iz leta 1966.

Aneks VI nima določb, ki bi se direktno nanašale na NRO, toda skupaj z aneksom VII predstavlja okvir za dostopanje do pravic NRO, saj se v aneksu VI podpisnice DPA zavezujejo, da bodo jamčile najvišji nivo človekovih pravic, ki je sicer poznan v drugih evropskih državah. Pravica do izobraževanja je ena izmed njih (Splošni okvirni sporazum za mir v Bosni in Hercegovini, aneks VI, 1. čl.). V aneksu VII DPA je določeno, da morajo podpisnice, brez naklonjenosti nobeni izmed skupin ljudi, na njihovih ozemljih ustvariti politične, ekonomske in družbene pogoje za prostovoljen povratek in reintegracijo beguncev in razseljenih oseb (Splošni okvirni sporazum za mir v Bosni in Hercegovini, aneks VII, 2. čl.,

1 tč.). Podobne pravice reintegracije NRO dajejo UNHCR vodilna načela o notranji razselitvi (Vodilna načela o notranji razselitvi, nač. 28., 1 tč.).

Pri izvajanju aneksa VII so pomembne strategije implementacije, ki se spreminjajo glede na okoliščine. Eden izmed ciljev strategije za implementacijo aneksa VII DPA med leti 2002 in 2006 je podala proces trajnega povratka in reintegracije. Strategija iz leta 2010 pa je ta cilj dopolnila in omogočila možnost iskanja trajnih rešitev tudi na mestih razselitve (Petrović 2012, 59–60).

5.3 Jamčenje pravice do izobraževanja

Odgovornost za jamčenje pravice do izobraževanja imajo organi oblasti. Ker na nivoju države ni ministrstva za izobraževanje, sta to ministrstvi na nivoju entitet: Federalno ministrstvo izobraževanja in znanosti v FBiH (Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke) in Ministrstvo izobraževanja in kulture v RS (Ministarstvo prosvjete i kulture). NRO so del vseh prebivalcev BiH in zato pod odgovornostjo obeh ministrstev. Poleg teh je pomembno tudi Federalno ministrstvo razseljenih oseb in beguncev v FBiH (Federalno ministarstvo raseljenih osoba i izbjeglica), Ministrstvo za begunce in raseljene osebe v RS (Ministarstvo za izbjeglice i raseljena lica) in Ministrstvo za človekove pravice in begunce na nivoju države, ki je odgovorno za dostop do človekovih pravic NRO in izvajanje VI in VII aneksa DPA (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice). Odgovornost je razdeljena na nižje nivoje, v FBiH na kantone, medtem ko je v RS sistem centraliziran (Pašalić-Kreso 2004, 6). Najnižji nivo je nivo občin in izobraževalnih ustanov (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice 2005). Vsaka sprememba v prihodnosti je odvisna od vladnih uradnikov in organov v BiH. Ključnega pomena je tudi izvedba reform na vseh ravneh oblasti (Clark 2010, 354).

5.4 Šibke točke izobraževalnega sistema

Največja pomanjkljivost izobraževalnega sistema v BiH je razdrobljenost. V BiH na državnem nivoju ne obstaja ministrstvo, pristojno za izobraževanje. Vse pristojnosti imata entiteti in distrikt v primeru Brčka. V FBiH so pristojnosti naprej deljene na nivo kantonov in v nekaterih celo na nivo občin (primer Občine Tepče). V RS je izobraževalni sistem centraliziran. V BiH je zato 14 različnih izobraževalnih ministrov. Poskus usklajevanja vseh je bila vzpostavitev Zbora ministrov (ang. *Conference of Ministers*) na državnem nivoju, ki mu predseduje minister državnih zadev (ang. *Ministry of Civil Affairs*). Obstaja še

usklajevalni organ na nivoju entitete FBiH, to je Usklajevalni organ ministrstev (ang. *Coordination of Ministres*) (Berberi in drugi 2013, 3).

Poleg razdrobljenosti je druga šibka točka izobraževalnega sistema v BiH politizacija, ki se kaže skozi močan in sistematičen protekcionizem in se izvaja z etnično pristranskimi učbeniki in učnimi načrti. Cilj protekcionizma je krepitev nacionalne zavesti etnične skupine, povezovanje s specifičnim teritorijem in izključitev drugih skupin iz izobraževalnega sistema (Božić 2006, 320). Izobraževalni sistem BiH je produkt družbe in prikazuje splošno razdeljenost znotraj BiH. Delitve bosanske družbe so delitve v izobraževalnem sistemu. Izobraževalni sistem je do neke mere ujetnik trenutne politične situacije v državi (Misija OVSE v BiH 2015).

Takšna legalno-pravna nejasnost služi sedanji politiki, ki jo obvladujejo politične elite, da lažje manipulirajo z izobraževalnim sistemom, učenci in starši ter otroke poskušajo politično indoktrinirati. Kar ni bilo storjeno med vojno, skuša biti storjeno na miren način, v večji meri prek izobraževanja. Izobraževalni sistem je dovolj odprt sistem in omogoča takšno manipulacijo (Pašalić-Kreso 2004, 16). Po mnenju Pašalić-Kresove (2004, 17) se izobraževalni sistem v BiH giblje med dvema konceptoma. Na področjih, kjer ena etnična skupina predstavlja večino, se zagovarja koncept asimilacije etničnih manjšin, medtem ko se manjšine borijo za koncept popolne avtonomije v izobraževanju – kulturni separatizem. Ker je tradicija multikulturalnosti prisotna v BiH, bo ohranjanje takšnih konceptov prineslo kulturno in etnično usmerjene posameznike, ki ne bodo razumeli kulture drugih.

5.5 Izobraževalni sistem, vprašanje varnosti?

Značilnost izobraževalnega sistema v BiH je razdeljenost na tri nasprotujoče si nacionalizme, ki pripadajo trem narodnim skupinam, ki so hkrati tudi t. i. ustavni narodi v BiH: Bošnjaki, bosanski Hrvati in bosanski Srbi. Nacionalizem se med drugim prikazuje z zahtevami po človekovih pravicah, ki so v kontekstu BiH odražajo kot kulturne pravice ali pravice skupin. Najpomembnejši sta pravici do jezika in kulture, kar v večji meri gradi identiteto skupine (Swimelar 2013). Identitete posameznika in skupin se oblikujejo tudi prek izobraževalnega sistema, kot ene izmed temeljnih družbenih institucij in pomemben faktor socializacije ter ohranjanja identitete (Novak 2002, 11).

Swimelar (2013, 161) ugotavlja, da predstavlja izobraževalni sistem v BiH družbeno varnostno dilemo (ang. *societal security dilemma*). Barry Posen (1993) in Stuart Kaufman (1996) sta varnostno dilemo povezala z etničnimi konflikti, zlasti z notranjimi oboroženimi spopadi, in jo tako poimenovala notranja etnična varnostna dilema (ang. *intra-state ethnic security dilemma*). Swimelarova (2013, 165) to poveže z Barryjem Buzanom (1991) in rekonceptualizacijo pojma varnosti, ki poudari družbeni element varnosti (zaščita skupin znotraj družbe, nevojaške grožnje). Ko država in družba sovpadata, se varnost krepi, toda ko znotraj države obstajajo močne skupine, ki kljubujejo državni enotnosti, pride do nasprotij med skupinami (Swimelar 2013, 166). Veliko bosanskih muslimanov (Bošnjakov), bosanskih Hrvatov in bosanskih Srbov zlorablja izobraževalni sistem za pridobivanje pravic in varnosti svoje etnične skupine. Druge skupine so s tem potencialno ogrožene in prav tako je ogrožena celotna družba. Poskusi za okrepitev položaja ene skupine služijo pripadnikom skupine in njenim voditeljem, a predstavljajo nevarnost drugim skupinam in stabilnosti ter varnosti bosanske države, njeni povezanosti, koheziji in ozemeljski celovitosti (Swimelar 2013, 161). Leta 2007 je Misija OVSE v BiH opozorila, da lahko izobraževanje v BiH postane varnostni problem, saj ovira razvoj stabilne demokratične države (Internal Displacement Monitoring Centre 2008). Dilemo predstavlja poskus zaščite identitete skupine, ki vodi v reakcijo drugih skupin, kar pomeni ponovno grožnjo prvi skupini. Identiteto se lahko ščiti prek jezikovnih pravic, pravice do izobraževanja, religije ali ozemeljskih pravic. Primer BiH zajema vse navedeno (Swimelar 2013, 166).

5.6. Problematika izobraževanja v BiH

Glavni problemi izobraževalnega sistema so razdeljenost sistema izobraževanja po etničnih, jezikovnih in religijskih osnovah. S tem prihaja do stereotipizacije, ustvarjanja nezaupanja, nerazumevanja drugačnih in deljenja prebivalstva (Internal Displacement Monitoring Centre 2008). Posledica delitve je nastanek različnih učnih načrtov, ki se v FBiH poučujejo v treh različnih jezikih. Učenci so tako podvrženi segregaciji ali asimilaciji še posebej NRO in manjšinski povratniki. V BiH ni enotnega učnega načrta za predmete zgodovina, jezik, religija, geografija in glasba (Berberi in drugi 2013, 4). Učni načrti so odvisni od entitete, v FBiH od kantona ali celo občine. Na etnično mešanih področjih v FBiH je prišlo do pojava tako imenovanih »dveh šol pod eno streho«. Po mnenju Valery Perry (2015) so te prisotne tudi v RS. V letu 2014 naj bi v FBiH po podatkih Evropske komisije bilo več kot 34 takih izobraževalnih ustanov (European Commission 2014, 40). Učenci so v teh šolah razdeljeni na podlagi etnične in religijske pripadnosti ali pripadnosti enemu izmed ustavnih narodov

(Internal Displacement Monitoring Centre 2008). V praksi to pomeni eno izobraževalno ustanovo z razdeljenimi vhodi, v kateri sta dve šoli (administraciji), dve vrsti učiteljev in učbenikov (Perry 2013, 228).

Poleg deljenih šol obstajajo tudi monoetnične šole, ki so značilne tako za RS kot tudi FBiH (Božić 2006, 333). Na področjih povratka so starši, učenci in učitelji za vključujoče šolstvo oziroma se zavedajo slabosti razdeljenega izobraževanja otrok, toda starši imajo pri tem strah pred asimilacijo in pomisleke o možnosti ohranjanja njihove identitete ter jih zato pošiljajo v monoetnične šole (United Nations Children's Fund 2009). Manjšinski povratniki so večkrat primorani oditi v oddaljene monoetnične šole, saj je izobraževanje na področju povratka zanje neustrezno (učni načrti in jezik poučevanja). Velik vpliv na to odločitev ima bližina monoetnične šole, ki je prilagojena etnični pripadnosti povratnikov (Božić 2006, 334–335). Božić (2006, 321) leta 2006 ugotavlja, da izobraževalni sistem ne predstavlja težav v etnično homogenih področjih. Do segregacije prihaja zgolj na etnično mešanih področjih, kjer je zabeležen povratek razseljenih oseb.

Eden izmed izzivov izobraževalnega sistema so tudi šolski sveti, ki so vodeni s strani ljudi večinske etnične pripadnosti lokalnega prebivalstva ali imajo celo povezave v političnih strankah (Berberić in drugi 2013, 6). Tudi učitelji in profesorji so izbrani na podlagi svoje etnične pripadnosti. Poleg tega so v bolj odročnih krajih in krajih, kjer je več povratnikov, splošni pogoji v šolah zaskrbljujoči. V nekaterih šolah ni pitne vode ali elektrike. V javnih izobraževalnih ustanovah v BiH se poučuje tudi religija, pri čemer ne gre za posebnost BiH, temveč lahko zaradi etnične delitve prebivalstva in šibkih mehanizmov nadzora pomeni okrepitev predsodkov in poudarjanje razlik. Kljub temu da je z Okvirnim zakonom osnovnega in srednjega šolanja predpisano, da mora biti za učence, ki ne želijo obiskovati religijskega predmeta, drugače poskrbljeno, je zaradi pomanjkanja alternativ s strani izobraževalnih institucij in večinskega družbenega pritiska (religijski predmet izbere od 90 do 95% učencev) obiskovanje religijskega predmeta skoraj nujno (Perry 2013, 239).

Kljub temu da se starši zavedajo slabosti razdeljenega izobraževalnega sistema so lahko nekateri starši bolj naklonjeni vpisu otrok v monoetnične šole, kljub temu da so na prostoru povratka omogočeni pogoji za šolanje otrok po njihovih željah. Vprašanje je, ali starši sprejmejo tako odločitev, ker nočejo svojih otrok mešati v večetničnih šolah z drugimi etničnimi skupinami, ali pa so se za to odločili iz drugih razlogov (Božić 2006, 335).

Razmere v izobraževanju so predstavljale in še vedno predstavljajo resno oviro za dejanski povratek NRO na predvojna področja. So tudi ovira za integracijo povratnikov na področjih povratka. Veliko družin je zato razdeljenih, del družine se odloči za povratek, eden izmed staršev pa z otroci živi na področju razselitve, kjer je otrokom omogočeno slediti ustrezen učni načrt. Če se družina odloči za povratek, bodo otroci vsakodnevno potovali do ustrezne šole ali pa bodo podvrženi segregaciji in asimilaciji. V nekaterih primerih izobraževalne ustanove in lokalne oblasti uspešno sodelujejo in ustvarijo primerne rešitve za povratnike tudi s pomočjo mednarodnih organizacij, kot je OVSE (Global IDP Project 2005; Misija OVSE v BiH 2015).

5.7 Socialno-ekonomski položaj notranje razseljenih oseb v BiH

BiH je ena izmed najrevnejših držav v regiji. Stopnja brezposelnosti je okrog 44 odstotkov (The Institution of Human Rights Ombudsman of Bosnia and Herzegovina 2014). Veliko NRO ostaja brezposelnih in pod pragom revščine. Povojna travma in nizka kvalificiranost zmanjšuje njihovo samostojno preživljanje (World Bank 2009). Mlade razseljene ženske postajajo žrtve trgovanja z ljudmi (Committee on the Elimination of Discrimination against Women 2013). Starejša populacija je še posebej ranljiva, zlasti tisti, ki so potrebni osebne nege s strani sorodnikov ali morajo to pomoč plačati. Nekateri ostajajo brez hrane, zdravstvene nege in zdravil. Večina se preživlja z nizkimi pokojninami in socialnimi prejemki ali nelegalnim delom (Walicki 2014). BiH je tudi ena izmed vodilnih držav po odstotku bruto domačega proizvoda, ki prihaja od nakazil iz tujine (10,6 %). Uradne statistike o tem, koliko NRO prejema nakazila in kako vplivajo na družinska finančna stanja ni. Rezi v socialni politiki leta 2013 so posegli tudi v prejemke NRO in tako še povečali njihovo socialno ogroženost (Walicki 2014). V kolektivnem centru Hrasnica družina s hčerko in staro mamo živi od otroškega dodatka v višini 80 KM (približno 40 EUR) (Mulić-Softić 2015). Preostale NRO in trenutni povratniki so med najbolj ranljivim delom prebivalstva in potrebni trajnostnih rešitev (Internal Displacement Monitoring Centre 2008).

6 MISIJA OVSE V BiH IN REFORMA IZOBRAZEVALNEGA SISTEMA

Mandat Misije OVSE v BiH je začel z DPA leta 1995. OVSE je institucija mednarodne skupnosti v BiH, ki sodeluje pri procesu pokonfliktne obnove. Delo Misije OVSE je razdeljeno na področja vladavine prava, demokratizacije, človekovih pravic, izobraževanja in

varnostnega sodelovanja. Misija OVSE ima glavno vlogo pri izobraževalni reformi v BiH (Babiakova 2014, 67–68).

Misija OVSE v BiH podpira razvoj izobraževalnega sistema v BiH, ki bo vsem otrokom zagotavljal kakovostno, sodobno, dostopno, sprejemljivo in učinkovito izobraževanje brez nacionalne pristranskosti in bo omogočal modernizacijo in enakost po zgledu izobraževalnih sistemov v drugih evropskih državah (Babiakova 2014, 67–68).

Misija OVSE ima znotraj dela človekove razsežnosti (ang. *human dimension*) dva vidika usmerjenosti na NRO. Prvič, na področju zaščite človekovih pravic, podpira vladne oblasti pri postopnem in trajnostnem zagotavljanju socialnih in ekonomskih pravic državljanov BiH v skladu z mednarodnimi in evropskimi standardi človekovih pravic in načeli enakopravnosti in nediskriminacije. Posebej se osredotoča na posameznike in skupine, ki so zaradi vsesplošne diskriminacije še posebej ranljivi (Babiakova 2014, 52–53). Drugič, Misija OVSE obravnava vprašanje izobraževalne reforme, ki je splošno gledano ključnega pomena za dolgoročno stabilnost BiH.

6.1 Zaščita človekovih pravic in izobraževalna reforma Misije OVSE v BiH

6.1.1 Zaščita človekovih pravic

Misija OVSE se na področju človekovih pravic zavzema za:

- nediskriminacijo med državljani v BiH na podlagi Državnega zakona o prepovedi diskriminacije, v katerem je zapisano, da imajo vsi begunci in NRO enake pravice kot državljani BiH . Nasprotuje vsem diskriminatorskim zakonom, politikam in praksam (Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina 2012b),
- vzpostavitev pogojev za trajnostni povratek, kot določa aneks VII DPA. Usmerjena je v stavbeno obnovo in socialna stanovanja ter zagotavljanje dostopa do socialnih storitev povratnikov in NRO,
- zaprtje kolektivnih centrov v BiH in dolgotrajne stanovanjske rešitve (Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina 2012c).

6.1.2 Reforma izobraževalnega sistema

Temeljno načelo Helsinške sklepne listine OVSE pravi, da ni varnosti brez demokracije in človekovih pravic. Opozarjanje na diskriminacijo v izobraževanju kot posledico konflikta, je

ključno za nastanek trajnostnega miru. Reforma izobraževalnega sistema je splošno gledano bistvena za dolgoročno stabilnost BiH, toda zahtevna glede na politike razdvajanja otrok (Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina).

Na področju izobraževanja se OVSE zavzema za:

- dobro upravljanje (ang. *good governance*) izobraževalnih ustanov z nadzorom šolskih svetov in ravnateljev ter njihovim usposabljanjem,
- nadzor dela ravnateljev, šolskih svetov in šolskih inšpektorjev. Sodelovanje z domačimi kontrolnimi mehanizmi in usposabljanje šolskih inšpektorjev, ki so prvi nadzorniki za kršitve in neizvajanje zakonov,
- vzajemno sodelovanje in dialog med učenci v razdeljenih skupnostih in spodbujanje strpnosti do raznolikosti,
- osnovanje in vzpostavitev vsestranskega učnega načrta, ki bo temeljil na modernih standardih učenja in bo spodbujal raznolikost,
- indeks vključenosti, s katerim pomaga šolam in lokalnim skupnostim odstraniti vse ovire za učenje in spodbuja šolanje vseh otrok,
- bolj poenoteno učenje zgodovine za dosego skupnega znanja in vrednot,
- medreligijsko poučevanje in spoštovanje raznolikosti ter zagotavljanje alternativ za učence, ki ne želijo obiskovati religijskega predmeta,
- prekinitev uporabe treh uradnih jezikov za namen poudarjanja razlik,
- odstranitev spornih in sovražnih napisov na izobraževalnih ustanovah,
- usposabljanje profesorjev in izboljšanje učnega procesa (Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina 2012a),
- administrativno poenotenje izobraževalnih ustanov in učnega procesa (Berberi in drugi 2013, 6).

Vsi navedeni ukrepi služijo kot dolgoročna rešitev za segregacijo na podlagi različnih učnih načrtov, monoetničnih šol, »dveh šol pod eno streho« in odgovor na problematiko nacionalne skupine predmetov (NSP) (Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina 2012a).

6.2 Začetki izobraževalne reforme

Leta 1999 je mednarodna skupnost stopnjevala pritisk za implementacijo aneksa VII oziroma procesa povratka NRO in beguncev. Valery Perry poudari, da obstajata dva procesa povratka, povratek lastnine in povratek ljudi. Povratek lastnine je bil dokaj uspešen, saj je 96% (Perry 2015) ali 99,9% (Marković 2014) zahtevkov za povratek lastnine bilo rešenih. Drugače je s povratkom ljudi in ustvarjanjem pogojev za trajnostni povratek, kot so zaposlovanje, javne storitve in izobraževanje, ki sta neuspešna (Perry 2015; Hennessey 2015). Razeseljene osebe je bilo težko pripraviti na povratek, saj so se družine otrok pritoževale nad izobraževalne ustanovami, ki so bile diskriminatorne, sovražne in tako ustvarjale neprijetno okolje za povratek. Mednarodna skupnost je prepoznala, da je brez možnosti ustreznega izobraževanja otrok povratek nemogoč in se je zato v naslednjih letih bolj posvetila problematiki izobraževanja povratnikov (Perry 2014). Reformiranje sistema izobraževanja je s preizkušanjem več akterjev, potekalo postopoma in brez napredka. Pred vodilno vlogo OVSE ni bilo mednarodnega usklajevanja ali strategije, le posamezni projekti (Torsti 2009, 73). OVSE se kljub splošnemu mandatu za podporo človekovim pravicam ni posebej ukvarjal z izobraževanjem (Perry 2003, 81). Mandata ali politične volje katerekoli organizacije mednarodne skupnosti za izobraževalno reformo ni bilo. Leta 2001 je učiteljica na delavnici v Sarajevu poudarila: »vsako leto se pogovarjamo o istih problemih in upamo na spremembo, ki je ni«. Član kabineta Visokega predstavnika Misije OVSE v BiH je leta 2007 izjavil, da se »mednarodna skupnost ni uspela odzvati na vojne učne načrte, ki so vsebovali sporočila, ki niso v skladu z DPA«. Mednarodna skupnost v prvih dneh gradnje miru ni zaznala, da šole predstavljajo grožnjo za mir in stabilnost v BiH (Premilovac 2007, 1). Misija OVSE v BiH (ambasador Robert Mason Beecroft, julij 2001 – julij 2004) je julija leta 2002 s podporo Pisarne visokega komisariata (visoki predstavnik Paddy Ashdown, maj 2002 – januar 2006) začela z nepriljubljeno, vendar nujno reformo izobraževalnega sistema (Perry 2003, 42). OVSE je leta 2007 prepoznal, da so razmere v izobraževanju varnostni problem in zato sprejel ukrepe (Misija OVSE v BiH 2015). Valery Perry (2015) izpostavi, da je Misija OVSE v BiH skoraj po naključju dobila nalogo reformiranja izobraževanja, saj je Robert Beecroft, kot nekdanji profesor, sodeloval s Paddyjem Ashdownom, velikim zagovornikom trajnostnega povratka. OVSE ni bil in po mnenju Mary Ann Hennessey (2015) še vedno ni prava organizacija za implementacijo izobraževalne reforme, saj nima ustreznega znanja in tradicije, kot jo ima, npr. Evropska unija. Pojavile so se polemike o ustreznosti organizacije, saj izobraževanje ni področje za varnostno organizacijo in, ker izobraževanje ni bilo posebej

omenjeno v DPA, mora ostati notranja zadeva države (Perry 2013, 230). Predstavniki Stalnega sveta OVSE na Dunaju niso bili povsem prepričani o novi vlogi organizacije v BiH (Perry 2003, 82). Mandat je organizacija dobila, ker se je za uspešnost reforme potrebovalo obsežno mrežo ljudi na terenu, kar Misija OVSE v BiH ima (Novak 2002, 74; Hennessey 2015; Perry 2015). Evropska komisija bi bila najbolj primerna za izvajanje reforme, ampak je v sporočilu obrazložila, da izvaja samo posamezne projekte in zato ne bi bila zmožna igrati ustrezne vloge v reformi. Naloga je OVSE pripadla po skupnem dogovoru celotne mednarodne skupnosti v BiH (Misija OVSE v BiH 2015).

6.3 Dosedanji ukrepi Misije OVSE v BiH na področju izobraževanja notranje razseljenih oseb in povratnikov

Prvi koraki Misija OVSE v BiH so bili spodbujanje lokalnih strokovnjakov, oblasti in partnerjev v mednarodni skupnosti za pričetek izobraževalne reforme. S skupnimi prizadevanji so 21. novembra 2002 izdali strategijo izobraževalne reforme. Misija OVSE v BiH je pohvalila bosanske oblasti ob predstavitvi programa Reformiranje izobraževanja za boljšo prihodnost v BiH. Predstavljen je bil s strani ministrov za izobraževanje obeh entitet, podpredsednika FBiH in ministra za človekove pravice in begunce. Misija OVSE v BiH je imela koordinacijsko vlogo pri pripravi programa. Večino dela so opravile delovne skupine bosanskih in mednarodnih strokovnjakov (Perry 2003, 83). Misija OVSE v BiH je vodila tudi forume na temo izobraževanja, povezovala je različne akterje, pridobivala finančne podpore in ustvarjala pritisk na oblasti (Torsti 2009, 75).

S pomočjo mednarodne skupnosti in Misije OVSE v BiH, kot temeljne organizacije pri izobraževanju, je BiH sprejela določene zakone in sporazume. Leta 2003 je bil sprejet Okvirni zakon osnovnega in srednjega izobraževanja na nivoju BiH. Zakon zagotavlja razvoj skupnega učnega načrta za vse izobraževalne ustanove in spisek učbenikov za vse predmete osnovnega in splošnega srednjega izobraževanja »z najobširneje sprejeto vsebino« (Framework Law on Primary and Secondary Education in Bosnia and Herzegovina, 43. čl.). Skupni učni načrt je načrtoval »zagotovitev razvoja pozitivnega odnosa in občutek pripadnosti državi BiH in izvajanje kakovostnih učnih načrtov, ki bodo ustrezali zahtevam in posebnim interesom otrok« (Framework Law on Primary and Secondary Education in Bosnia and Herzegovina, 43. čl.). Okvirni zakon poskuša graditi skupno identiteto državljanov BiH, kar posameznim ustavnim narodom ne ustreza. Zakon poskuša tudi prekiniti vmešavanje političnih strank v izobraževalne ustanove (Magill 2010, 14).

Drugi je Okvirni zakon za visoko izobraževanje iz leta 2007, ki ima za cilj ustvarjanje pogojev za vstop BiH v Bolonjsko reformo (Dall 2007). Kljub temu da se neposredno ne dotika NRO in povratnikov, pa pomeni ustvarjanje boljšega izobraževalnega sistema, ki bi prihodnje generacije spodbudil h kritičnemu razmišljanju in spremembi ozkoglednega skupinskega razmišljanja.

V skoraj vseh šolah so učni načrti postavljeni glede na večinsko pripadnost trem konstitutivnim narodom v BiH: Bošnjakom, bosanskim Hrvatom in bosanskim Srbom (Perry 2015). Ker so s tem prizadeti predvsem povratniki, so vsi šolski ministri leta 2002 s podporo Misije OVSE v BiH podpisali Začasni sporazum o ugoditvi posebnih potreb in pravic otrok povratnikov (ang. *Interim Agreement on Accommodation of Specific Needs and Rights of Returnee Children*) (Perry 2003, 49). Ključna vloga Misije OVSE v BiH je bila izdelava sporazuma in pritisk na odgovorne oblasti za sprejetje sporazuma. Misija OVSE v BiH je kazala usmerjenost in zavzetost za spremembe na področju izobraževanja v BiH (Perry 2003, 81).

Osrednji cilj sporazuma je bil doseči strpno okolje za vse učence, posebej za učence povratnike, ki bodo glede na novo povejno prebivalstvo predstavljali manjšino učencev v izobraževalni ustanovi. Takšno okolje bi se doseglo z izbiro ustreznega učnega načrta oziroma NSP, medtem ko bodo vsi ostali učenci poučevani na podlagi lokalnega učnega načrta šole. NSP je bila narejena za Bošnjake, bosanske Srbe in bosanske Hrvate in zajema naslednje predmete: jezik, geografija, zgodovina, religija ali etika (Walicki 2014). Otroci bošnjaške družine, ki se je vrnila na področje z bosansko srbsko večino prebivalstva, lahko izberejo šolske predmete iz NSP bošnjaškega učnega načrta.

Za doseganje zahtev povratnikov iz sporazuma je osnovna odgovornost bila dana lokalnim oblastem (Perry 2014). Sporazum se je v večji meri izvajal zlasti na področjih povratka Bošnjakov v RS, kjer je število učencev zadostovalo številu učencev za implementacijo, tj. 18 učencev. V kolikor se številka ne doseže, mora šola zagotoviti poseben učni načrt za ostale učence. Sporazum je predvideval tudi zaposlovanje učiteljev povratnikov (Perry 2003, 85). Da bi lahko učenci sledili predmetom iz NSP, so bili fizično ločeni od preostalih učencev (Perry 2015). Zato Misija OVSE v BiH v sodelovanju s posameznimi izobraževalnimi ustanovami, starši in oblastmi različnih nivojev poskuša administrativno in fizično poenotiti učence, učitelje in splošen učni proces v šolah FBiH in RS (Berberi in drugi 2013, 6). Ta

proces se imenuje administrativno združevanje »dveh šol pod eno streho«. Takšne segregirane in diskriminatorne šole, v katerih ne prihaja do medosebnega stika med učenci različnih etnij ter religij in v katerih se uporabljajo različni učni načrti pomenijo oviro za proces sprave v BiH (European commission 2014, 19).

Misija OVSE v BiH želi zagotoviti ustrezno okolje, zato nasprotuje vsem diskriminatornim znakom in simbolom (zastave, slike, napisi, vrsta abecede), ki so na izobraževalnih ustanovah in bi pomenili žalitev katere koli skupine, še posebej povratnikov (Perry 2003, 85).

Pojav pošiljanja učencev v oddaljene šole (monoetnične šole) je ena izmed težav, ki jih Misija OVSE v BiH poizkuša preprečiti. Otroci gredo vsak dan v šolo, ki je v drugi entiteti in na področju njihove etnične večine (Hedberg 2011). Misija OVSE v BiH skuša pomiriti in spremeniti trenutno stanje z različnimi aktivnostmi (delavnice, šport, izleti, kampi), ki zajemajo vse učence, ne glede na etnično pripadnost. Cilj je fizična interakcija in s tem razbijanje stereotipov in predsodkov. Kljub temu je to dolgotrajen proces (Hedberg 2011; Misija OVSE v BiH 2015) in mora zajeti tudi spreminjanje razmer v izobraževalnih ustanovah, kjer učenci preživijo večino časa (Perry 2015).

Vsi sporazumi, ki so jih odgovorne oblasti sprejele zaradi pritiska Misije OVSE v BiH in celotne mednarodne skupnosti in so direktno povezani s šolanjem NRO in povratnikov so začasni toda zasilno nadomeščajo trenutne razmere na področju izobraževanja in imajo za dolgoročen cilj reformo izobraževalnega sistema (Misija OVSE v BiH 2015; Perry 2015). Kljub temu zapostavljajo večje strukturne probleme (neenotnost in vsebina učnih načrtov) in, ravno nasprotno, lahko v nekaterih primerih še poglobljajo aktualne razlike (Perry 2014). Glavni problem je politizacija in razdrobljenost izobraževalnega sistema in s tem počasna implementacija na terenu, kar pomeni, da se začasni ukrepi spremenijo v dolgoročne. To je praksa na številnih drugih področjih v BiH, kar potrjuje primer še vedno prisotnih kolektivnih centrov za NRO.

6.4 Delovanje Misije OVSE v BiH na področju izobraževanja notranje razseljenih oseb in povratnikov

Vloga Misije OVSE v BiH je omejena z možnostjo implementacije zelenih reform. Misija OVSE v BiH nima izvršilnih sredstev in pooblastil, in jih tudi v preteklosti ni imela (Misija

OVSE v BiH 2015; Perry 2015). Vse smernice, priporočila in tudi politični sporazumi so odvisni od implementacije na lokalni ravni ter ravni entitet. Misija OVSE v BiH trenutno spodbuja in pritiska na oblasti, odgovorne za izobraževanje, da lahko izvaja ali začne izvajati dolgoročne rešitve in ne zgolj začasni za trenutne probleme. Začasni sporazum o ugoditvi posebnih potreb in pravic otrok povratnikov daje odgovornost in obvezuje lokalne oblasti za iskanje in izvajanje dolgoročnih rešitev ter ostaja v uporabi, dokler dolgoročne rešitve niso implementirane (Misija OVSE v BiH 2015). Implementacija se večkrat zaustavi pri pedagoških ustanovah, ki določajo organizacijo, standarde, razvoj ter opravljajo nadzor nad šolstvom ali ministrstvih, odgovornih za izobraževanje. Kratkoročne rešitve niso sistematično implementirane po celotni BiH, ampak pomenijo nastavke, ki vodijo v dolgoročne rešitve (Misija OVSE v BiH 2015). Izobraževanje je notranja zadeva vsake države in vsako tuje poseganje vanj je težavno (Torsti 2009, 75). Nobena mednarodna organizacija tudi ne želi temeljito vstopati v izobraževalne sisteme držav, kot je to vidno pri drugih področjih povojne obnove držav, na primer volitvah. Izobraževalni sistem je tudi zelo birokratski in zaščiten pred večjimi in hitrimi spremembami. Ni naključje, da snovalci DPA niso postavili izobraževalnega sistema pod ključne reforme in tako predali izobraževalni sistem v roke zunanjih akterjev. Po dolgih letih centraliziranega izobraževalnega sistema v SFRJ so politiki, državljani in religijske skupnosti videli priložnost za vzpostavitev ločenih izobraževalnih sistemov (Perry 2003, 42).

Misija OVSE v BiH temelji na gradnji soglasja vseh vključenih v izobraževalnem sistemu. Pri izobraževalni reformi je to posebej pomembno, ker je področje vitalnega nacionalnega interesa držav in področje vpletenosti političnih strank. Misija OVSE v BiH izobraževalni sistem reformira z uporabo mehkega pristopa, (ang. *soft approach*) brez izvršilnih sredstev. Misija OVSE v BiH nima izvršilnih sredstev, temveč nudi možnost za dogovarjanje, koordinacijo in iskanje rešitev vseh vključenih akterjev (Misija OVSE v BiH 2015).

Ker je preteklost pokazala, da pristop od zgoraj navzdol (ang. »*top down*«) ne prinaša velikih sprememb, se je Misija OVSE v BiH odločila za dvojni pristop. Politični od zgoraj navzdol za iskanje dolgoročnih političnih rešitev ter lokalni od spodaj navzgor (ang. »*bottom up*«), ki vključuje sodelovanje z lokalnimi izobraževalnimi ustanovami, za izboljšanje inkluzivnosti izobraževalnega sistema (Misija OVSE v BiH 2015).

Misija OVSE v BiH deluje tako, da lokalne oblasti prevzamejo odgovornost za izobraževalno reformo. Misija želi spremeniti institucionalno prakso. Nevladni sektor in druge organizacije, ki imajo določeno razumevanje problemov, želi povezati z institucijami v državi, ki so večkrat toge in ne vidijo širše slike. Misija OVSE v BiH je osredotočena na povezovanje nevladnega sektorja s pristojnimi institucijami (Misija OVSE v BiH, 2015).

V BiH je razpravljanje o vlogi domačih in mednarodnih akterjev pogosto. Večkrat prihaja do kompromisov med domačimi oblastmi, ki so neuspešne pri izvajanju sprememb, in mednarodno skupnostjo oz. mednarodnimi organizacijami, ki težko zagotavljajo popoln model usmerjen k demokratizaciji (Perry 2003, 17–18). Eden izmed teh je Začasni sporazum o ugoditvi posebnih potreb in pravic otrok povratnikov.

OVSE z namenom ustvarjanja boljšega in pravičnejšega izobraževanja v BiH priporoča ustanovitev telesa, ki bi lahko po celotni BiH uveljavljal skupno raven in kakovost izobraževanja (Torsti 2009, 77). Kar želi Misija OVSE v BiH, je ministrstvo za šolstvo na ravni celotne BiH.

Misija OVSE v BiH z namenom podpore človekovim pravicam, enakega dostopa do javnih storitev in izboljšanja procesa povratka trenutno podpira Revidirano strategijo za implementacijo aneksa VII DPA iz leta 2010 in sodeluje z državnimi in lokalnimi oblastmi pri implementaciji strategije (Organization of Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina). Strategija določa štiri strateške cilje, med drugim tudi dokončanje procesa povratka za begunce in NRO in zagotavljanje pogojev za trajnostni povratek ali reintegracijo v BiH. Za doseg ciljev strategija navaja reforme in navodila, med katerimi je tudi ustvarjanje pogojev za trajnostni povratek (Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina 2010). Revidirana strategija prepozna izzive na področju izobraževanja NRO in povratnikov ter omenja vse dolžnosti, ki jih ima BiH pri doseganju izobraževalnih standardov, ki sledijo načelom dostopnosti, zadovoljivosti, učinkovitosti, kakovosti, nediskriminacije (Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina 2010). Revidirano strategijo omenjam, ker je bila kot mnogi drugi uradni akti na nivoju države skupno delo BiH in mednarodne skupnosti, natančneje UNHCR in drugih (Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina 2010). Je tudi eden izmed dokumentov, ki skuša prinesiti spremembe na lokalnem nivoju, saj prepozna problem neenakomerne implementacije zakonov, ki je odvisen od politične volje (Ministry of Human

Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina 2010). Kljub temu da je revidirana strategija korak k implementaciji aneksa VII in spremembam v izobraževalnem sistemu, zadnje poročilo Evropske komisije (oktober 2014) zaključuje, da je v FBiH še vedno 34 razdeljenih šol (dve šoli pod eno streho) in da so po celotni BiH prisotne monoetnične šole. Na splošno so šole razdeljene na etnični podlagi. Nekateri kantoni še niso uskladili zakonodaje z Okvirnim zakonom o osnovnem in srednjem šolstvu (European Commission 2014, 40).

Do sedaj je bilo v kontekstu aneksa VII že nekaj storjenega. Velika večina lastnine je bila povrnjena predvojnim lastnikom ali obnovljena. Lahko govorimo tudi o varnosti in svobodnemu gibanju povratnikov. Kljub temu ostaja še veliko dela za nemoten dostop do človekovih pravic za vse prebivalce BiH (Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina 2010).

Pretekla primera Konjević Polje iz leta 2013 in Vrbanjaci iz leta 2014 kažeta na neurejene razmere. Starši so prenehali pošiljati otroke v šolo, ker jim šole ne omogočajo NSP. Šole so tožili, ministrstvo, odgovorno za izobraževanje v RS pa noče vzpostaviti ustreznih pogojev. Starši otrok v Konjević Polju so zato tožbo vložili na Sodišče za človekove pravice v Strasbourgu. Učenci so se med tožbo šolali v nadomestnih šolah, starši pa so bili v primeru izgubljene tožbe dolžni poplačati stroške in bili kaznovani, ker niso dovedli otrok v šole. Nekateri so izgubili tudi otroški dodatek, drugi so se izselili v tujino (Al Jazeera Balkans 2014, 29. avgust).

6.5 Primer izobraževalne reforme distrikta Brčko

Pozitiven primer integracije izobraževalnega procesa in izobraževalne reforme predstavlja distrikt Brčko, ki je kot administrativna enota pod mednarodnim nadzorom in ima lastno ministrstvo odgovorno za izobraževanje (Magill 2010, 35). Implementacija zakonov je nadzorovana s strani Pisarne visokega predstavnika, najvišje politične oblasti v BiH (Magill 2010, 19). Nekateri menijo, da Brčko predstavlja način reformiranja celotnega izobraževalnega sistema v BiH, ampak samo ob večji vpletenosti mednarodne skupnosti, večji politični volji, z več denarja in tehnične pomoči ter večji odločnosti za reševanje problema. Brčko je dokaz, da se kljub integriranim šolam lahko identiteta posameznikov in skupin ohranja in predstavlja pozitiven primer ravnanja na področju izobraževanja, kateremu bi lahko sledila Misija OVSE v BiH (Perry 2015; Magill 2010).

Toda distrikt Brčko je nekoliko drugačen od preostale BiH. Administrativna enota ni podvržena politiki in zakonodaji RS ali FBiH in ima proste roke pri odločanju. Stroga mednarodna prisotnost od leta 1997 je pomenila lažjo izvedbo reform in integracijo izobraževalnega sistema (Perry 2013, 241). Uvedba alternativnih predmetov v distriktu Brčko ni prišla od odgovornih oblasti in skupnosti, temveč s strani prisotne mednarodne skupnosti. Misija OVSE v BiH je prikazala Brčko kot model kantonom Sarajevo, Tuzla in Zenica. S skupnim sodelovanjem so v treh kantonih uvedli alternativne predmete. Za razliko od distrikta Brčko so oblasti, torej kantoni Sarajevo, Tuzla in Zenica, prevzeli odgovornost, prepoznali problem in sprejeli odločitev o uvedbi alternativnih predmetov. Prav takšno spoznanje in delovanje želi doseči Misija OVSE v BiH. Takšne odločitve in reforme so tudi bolj dolgoročne (Misija OVSE v BiH 2015).

6.6 Izobraževanje, notranje razseljene osebe in povratniki

Politična sedanost v BiH še vedno kaže na problem identitete skupin. Vsak ustavni narod želi lastne ločene šole in celo lastno šolsko ministrstvo. Posledica so različni učni načrti, ki se razlikujejo v bistvenih predmetih, ki oblikujejo identiteto posameznika: zgodovina, geografija, jezik, literatura. Ta delitev je tudi plod razdeljenega in razdrobljenega sistema izobraževanja in pomanjkanja javne razprave o prihodnosti mlade populacije (Robbins 2009).

Izobraževalni sistem ostaja velik problem za trajnostni povratak in spravo v multietnični državi. Etnično razdeljen izobraževalni sistem preprečuje (re)integracijo in prihodne generacije oddaljuje od sprave ter lahko vodi v destabilizacijo in polarizacijo BiH (Davidson 2008). Trajnost povratka bo dosežena, ko bodo incidenti, kot je bilo kamenjanje avtobusa učencev, ki so bili na poti v šolo, junija leta 2011, absurdni in strogo obsojeni (Hedberg, 2011).

Z aneksom VII DPA je mednarodna skupnost prvič izrecno zapisala, da se lahko vsi begunci in NRO vrnejo na nekdanja prebivališča. Mednarodna skupnost na čelu z UNHCR v mirovnih sporazumih običajno ne posebej določa povratak razseljenih oseb. Aneks VII je torej neposreden odziv na politike razseljevanja in etničnega čiščenja in predstavlja glavno strategijo mednarodne skupnosti za ponovno vzpostavitev večetnične države. Če se NRO odločijo za povratak, dobijo največ pomoči s strani mednarodnih organizacij in lokalnih oblasti. V BiH je bila ta pomoč predvsem usmerjena k rekonstrukciji bivališč. NRO, ki se zaradi različnih razlogov, eden izmed njih so tudi splošne težave pri izobraževanju, nočejo

vrniti so deležni najmanj pomoči. Glavni vzrok je usmerjenost mednarodne skupnosti k povratku in s tem večanje števila manjšinskih povratnikov (ang. *minority returnees*) (Phuong 2000, 166). Težava je v tem, da usmerjenost k povratku ni nujno najboljša strategija za doseganje sprave v BiH. NRO, ki se vrnejo, so manjšinski povratniki in tako izpostavljeni diskriminaciji, nadlegovanju in kratenju človekovih pravic. Zato bi morala biti strategija za NRO bolj fleksibilna in omogočati iskanje trajnostnih rešitev na področju razselitve (Phuong 2000, 175). Podatki kažejo, da je skoraj polovica povratnikov manjšinskih povratnikov (Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina 2010, 20). Povratek NRO ni trajnosten, saj je število dejanskega povratka nižje od uradnih statistik povratka. Helsinški komite za človekove pravice v letu 2006 ugotavlja, da dejanski povratek ne zajema milijon povratnikov in se pridružuje ocenam Unije za trajnostni povratek, da ta delež do leta 2010 znaša zgolj 33 odstotkov vseh povratnikov (Unija za održiv povratak i integracije u BiH). Za veliko število NRO je povratek kratkotrajen, saj povrnjeno prebivališče prodajo ali izmenjajo in na predvojnih področjih ne živijo (Mooney in Hussain 2009, 22).

NRO v BiH so v stanju razvlečene razselitve (ang. *protracted displacement*). UNHCR definira razvlečeno razselitev kot situacijo, pri katerih je proces iskanja trajnostnih rešitev zaustavljen in/ali ko so NRO marginalizirane zaradi kršenih človekovih pravic, vključujoč ekonomske, družbene in kulturne (The Brookings-Bern Project on Internal Displacement 2007).

7 SKLEP

Pokonfliktna (povojna) situacija v BiH kaže na izobraževanje kot enega izmed področji, kjer se lahko sovražna retorika nadaljuje tudi po samem konfliktu. Za pokonfliktno obnovo, predvsem multietničnih družb, je nujno potrebno posvetiti večjo pozornost izobraževalnim praksam in izobraževanje vzeti za varnostni in prednostni problem, ki lahko predstavlja grožnjo stabilnosti pokonfliktne družbe. Politična teža izobraževanja na mirovnih pogajanjih mora biti večja.

Začetki izobraževalne reforme leta 2002 so bili obetajoči. Vloga Misije OVSE v BiH na področju izobraževanja je pomenila začetek ustvarjanja trajnostnih rešitev za NRO in povratnike. Zaradi politizacije in razdrobljenosti izobraževalnega sistema ter večetničnosti

BiH so začasne rešitve, ki so bile namenjene dolgoročnim spremembam, postale dolgotrajne in bile samo podlaga za nadaljnjo segregacijo in deljenje. Izvajalci sprememb niso upoštevali, da je za uspešne spremembe potrebna kontinuiteta in načrtovana strategija. Misija OVSE v BiH je pri izobraževalni reformi osredotočena na povratnike in ne toliko na NRO, kar je razumljivo, saj so povratniki tisti, ki se vrnejo na področje druge entitete in v večini primerov predstavljajo etnično manjšinski del prebivalstva ter so jim tako kršene pravice. Misija OVSE v BiH in celotna mednarodna skupnost je vse od DPA leta 1995 temeljila na procesu povratka lastnine in pozabila na zagotavljanje ustreznega okolja za povratek in reintegracijo NRO. Proces povratka, kot ga je predpostavljala aneks VII DPA, še dolgo ne bo uresničen tudi zato, ker je v popolnem nasprotju s politikami, ki so se izvajale med vojno in se še vedno prisotne. Misija deluje na podlagi dveh pristopov, od zgoraj navzdol in spodaj navzgor in tako povezuje odgovorne organe oblasti z znanjem civilne družbe. S pritiskom na odgovorne oblasti dosega pozitivne spremembe, toda zaradi neposredovanja izvršilnih sredstev je njihova izvedba v rokah državnih ali entitetskih oblasti.

Prva hipoteza se glasi: vloga OVSE na področju izobraževanja notranje razseljenih oseb v BiH je predvsem usklajevalna in koordinacijska, primanjkuje pa ji neposredno delovanje na terenu. Hipotezo lahko zavrnem. Kljub temu da Misija OVSE v BiH v svojem principu deluje koordinacijsko in usklajevalno, lahko trdim, da je Misija OVSE v BiH od organizacij mednarodne skupnosti daleč najbolj prisotna na terenu. Poleg glavne pisarne v Sarajevu ima še štirinajst drugih predstavništev po celotni BiH. Po dogovoru celotne mednarodne skupnosti v BiH je misija mandat za izobraževalno reformo dobila prav zaradi razvejane strukture po državi. Misija OVSE v BiH izvaja tudi delavnice in izobraževanja za učitelje in učence izobraževalnih ustanov. Na terenu so prisotni tudi šolski inšpektorji. Kljub prisotnosti in delovanju na terenu, pa ne morem presojati o uspešnosti delovanja.

Drugo hipotezo, ki se glasi: kljub procesu reformiranja izobraževalne reforme s strani Misije OVSE v BiH od leta 2002, izobraževalni sistem ostaja etnično razdeljen in diskriminatoren ter predstavlja oviro za povratek in reintegracijo povratnikov, lahko potrdim. Kljub procesu izobraževalne reforme s strani Misije OVSE v BiH od leta 2002 izobraževalni sistem ostaja etnično razdeljen in diskriminatoren ter predstavlja oviro za povratek in reintegracijo povratnikov. Izobraževalni sistem je še vedno razdeljen po etničnih ločnicah. Težava ni samo v izobraževalnem sistemu, ampak tudi v DPA in ustavi BiH. V etnično razdeljenih in kulturno raznolikih državah je proces izobraževalne reforme zapleten in dolgotrajen.

Tretjo hipotezo, ki se glasi: izobraževanje velja za notranjo zadevo držav, zato politična oblast ne dovoli večjega vmešavanja zunanjih akterjev, lahko potrdim. Misija OVSE v BiH težko dosega dolgoročne politične (ang. *policy change*) spremembe, ker je izobraževalni sistem zaščiten s strani političnih strank in je vitalnega pomena za obe entiteti. Že sama politizacija, birokratičnost in razdrobljenost sistema predstavljajo oviro za implementacijo reform. Tudi organizacije mednarodne skupnosti bi morale ob prihodu na pokonfliktna področja usmeriti več sredstev v izobraževalni sistem države.

Dokler Misija OVSE v BiH ne bo strogo opozarjala na razmere v izobraževanju in začrtala jasne strategije ter ustvarila pritisk na odgovorne oblasti bo stanje ostalo nespremenjeno. Izobraževanje nikdar ni bilo prednostna naloga mednarodne skupnosti. Do danes se bistvene spremembe na bolje niso ustvarile. Izobraževanje je še vedno razdeljeno po etničnem principu, v BiH obstajajo tako trije različni učni načrti. V integracijski politiki in spravi trenutne politične oblasti ne vidijo koristi, saj bi tako izgubile podporo in oblast. Izobraževalna reforma je dolgotrajen in zapleten proces, ki ga otežujejo medetnične napetosti in zapuščina vojne. Izobraževanje ostaja tudi interesno področje verskih skupnosti in entitet ali celo nižjih nivojev oblasti zato bo proces reformiranja izobraževanja dolgotrajen.

Aneks VII je zagotovil povratek vsem razseljenim osebam na predvojna področja. Povratek je deloma uspešen, ker zagotavlja varnost povratnikom, toda vsekakor ni trajnosten, saj ne zagotavlja ustreznega življenjskega okolja za (re)integracijo povratnikov. Če bi aneks VII bil v popolnosti uveljavljen, bi pomenil spremembo etnične porazdeljenosti trenutnega prebivalstva in odpravo sprememb, ki so bile dosežene z vojno. Izobraževanje je samo eno izmed področji, ki preprečuje popolno izvedbo aneksa VII in s tem ohranja etnične napetosti v BiH. Tri največje etnične skupine v državi imajo različen pogled na zgodovino in s tem reševanje trenutnih problemov. Dokler ne bo prišlo do tesnejšega sodelovanja in zблиžanja interesov, se bo trenutno stanje nadaljevalo.

Pozitivna primera Severne Irske in sodelovanje Nemčije in Francije pri ustvarjanju skupnega šolskega učbenika pokažeta, da regija Zahodnega Balkana in entiteti znotraj BiH nista pripravljena na takšno sodelovanje in zблиžanje pogledov na preteklost in prihodnost. Ker je v obeh primerih zблиžanje in sodelovanje na področju izobraževanja prišlo po daljšem časovnem obdobju, je v BiH po sorazmerno kratkem času po konfliktu težko pričakovati takojšnje zблиžanje interesov na področju izobraževanja.

8 LITERATURA

- 1) Al Jazeera Balkans. 2014. *I ove godine problem s nacionalnom grupom predmeta*. Dostopno prek: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/i-ove-godine-problem-s-nacionalnom-grupom-predmeta> (1. julij 2015).
- 2) Babiakova, Zuzana. 2014. *The Role of OSCE in Post-Conflict Reconstruction of Bosnia and Herzegovina*. Dostopno prek: https://www.vse.cz/vskp/show_ile.php?soubor_id=1265359 (29. junij 2015).
- 3) Berberi, Sara, Roska Vrgova in Jovan Bliznakovski. 2013. *Overcoming Ethnic-Based Segregation: How to Integrate Public Schools in Macedonia and Bosnia and Herzegovina*. Dostopno prek: https://dgap.org/sites/default/files/article_downloads/zasto_ne_bosniaherzegovina_idscs_macedonia_overcoming_ethnic-based_segregation.pdf (15. avgust 2015).
- 4) Black, Richard in Saskia Gent. 2006. Sustainable Return in Post-conflict Contexts. *International Migration* 44 (3): 15–38. Dostopno prek: <http://core.ac.uk/download/pdf/2709444.pdf> (2. julij 2015).
- 5) Božić, Gordana. 2006. Reeducating the Hearts of Bosnian Students: An Essay on Some Aspects of Education in Bosnia and Herzegovina. *East European Politics and Societies* 20 (2): 319–342. Dostopno prek: <http://eep.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/content/20/2/319.full.pdf+html> (29. junij 2015).
- 6) Bush, D. Kanneth in Diana Saltarelli. 2000. *The two faces of Education in Ethnic Conflict Towards a Peacebuilding Education for Children*. Dostopno prek: <http://www.ineesite.org/uploads/files/resources/Two%20faces%20of%20education%20in%20ethnic%20conflict.pdf> (29. junij 2015).
- 7) Clark, J. Natalya. 2010. Education in Bosnia-Herzegovina: The Case for Root-and-Branch Reform. *Journal of Human Rights* 9 (3): 344–362. Dostopno prek: <http://eds.a.eb>

- scohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=3&sid=4eca94ca-87d9-4469-b471-c8c783f859c8%40sessionmgr4004&hid=4202 (29. junij 2015).
- 8) Committee on the Elimination of Discrimination against Women. 2013. *Concluding observations on the combined fourth and fifth periodic reports of Bosnia and Herzegovina*. Dostopno prek: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2fPPRiCAqhKb7yhsmPYo5NfAsNvhO7uZb6iXOThwzQJX3DueQDIgZHyTTs8AV4vrrszWT4WC8nZMWCqbSxajeQwEFTpiQWo6w3%2fnFFX5ncneSL%2bh%2fBRNBpwUjFJIASrg27yuBcCh%2fdP7OTkLQ%3d%3d> (30. junij 2015).
 - 9) Dahlman, Carl in Gearoid Tuathail. 2005. BrokenBosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places. *Annals of the Association of American Geographers* 95 (3): 644–662. Dostopno prek: http://www.colorado.edu/geography/class_homepages/geog_4892_sm06/toal-dahlman%20broken%20bosnia.pdf (29. junij 2015).
 - 10) Dall, Elke. 2007. *Time to Move on Higher Education Laws*. Dostopno prek: <http://wbc-inco.net/object/news/4453> (2. julij 2015).
 - 11) Davidson, Douglas. 2008. *Answers to Dnevni Avaz on Stolac Secondary School*. Dostopno prek: <http://www.oscebih.org/News.aspx?newsid=300&lang=EN> (2. julij 2015).
 - 12) Defrance, Corine in Ulrich Pfeil. 2008. *Citizenship Education Facing Nationalism and Populism Europe*. Dostopno prek: https://www.google.ba/search?q=Citizenship+Education+Facing+Nationalism+and+Populism+in+Europe&oq=Citizenship+Education+Facing+Nationalism+and+Populism+in+Europe&aqs=chrome..69i57.758j0j7&sourceid=chrome&es_sm=122&ie=UTF-8 (27. julij 2015).
 - 13) Department of Education. 2015. *Integrated schools*. Dostopno prek: http://www.deni.gov.uk/index/85-schools/10-types_of_school-nischools_pg/16-schools-integratedschools_pg.htm (23. julij 2015).
 - 14) European Commission. 2014. *Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-15*. Dostopno prek: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-bosnia-and-herzegovina-progress-report_en.pdf (30. junij 2015).

- 15) *Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke*. 2015. Dostopno prek: <http://www.mon.gov.ba/index.php> (29. junij 2015).
- 16) *Federalno ministarstvo raseljenih osoba i izbjeglica*. 2015. Dostopno prek: <http://www.fmroi.gov.ba/bosanski/index.php> (29. junij 2015).
- 17) *Framework Law on Primary and Secondary Education in Bosnia and Herzegovina*. 2003. Dostopno prek: <http://www.aposo.gov.ba/en/files/2013/06/Framework-Law.pdf> (1. julij 2015).
- 18) Global IDP Project. 2005. *Bosnia and Herzegovina: state-building key to overcome ethnic division and solve displacement*. Dostopno prek: <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/BCB74FF4D0EC9D6149256FD200219F8A-globalidp-yug-4mar.pdf> (30. junij 2015).
- 19) Hedberg, Magnus. 2011. *Nipping segregation in the bud*. Dostopno prek: <http://www.oscebih.org/News.aspx?newsid=114&lang=EN> (2. julij 2015).
- 20) Hennessey, Mary A. 2015. Intervju z avtorjem. Sarajevo, 5. maj.
- 21) Inter-Agency Standing Committee. 2010. *Inter-Agency Standing Committee Framework on Durable Solutions for Internally Displaced Persons*. Dostopno prek: <http://www.unhcr.org/50f94cd49.pdf> (28. junij 2015).
- 22) Internal Displacement Monitoring Centre. 2008. *Bosnia and Herzegovina: Broader and improved support for durable solutions required, A profile of the internal displacement situation*. Dostopno prek: <http://www.internal-displacement.org/assets/library/Europe/Bosnia-and-Herzegovina/pdf/Bosnia-and-Herzegovina-August-2008.pdf> (29. junij 2015).
- 23) Izbjeglice i interno raseljene osobe: problemi i perspektive u Bosni i Hercegovini: Konferencija, Sarajevo, 15. 12. 2011, Hotel Bosnia V *Izbjegle i raseljene osobe Izazovi perpektive naučnoistraživačkog pristupa*, ur. Emir Vajzović, 125–134. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Institut za društvena istraživanja, Centar za studije o izbjeglim i raseljenim osobama.

- 24) Lampe, John. 2015. *Bosnian conflict*. Dostopno prek: <http://www.britannica.com/event/Bosnian-conflict> (28. junij 2015).
- 25) Lavić, Senad. 2012. Bosanskohercegovačka dijaspora i migracije – Njihov značaj za bosanskohercegovačko društvo *V Izbjegle i raseljene osobe Izazovi perspektive naučnoistraživačkog pristupa*, ur. Emir Vajzović, 65–80. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Institut za društvena istraživanja, Centar za studije o izbjeglim i raseljenim osobama.
- 26) Magill, Clare. 2010. *Education and Fragility in Bosnia and Herzegovina*. Dostopno prek: <http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001910/191060e.pdf> (1. julij 2015).
- 27) Marković, Radmilo. 2014. *Bez zapošljavanja nema potpune integracije*. Dostopno prek: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1225575> (30. junij 2015).
- 28) Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije. 2015. *The conflicts*. Dostopno prek: <http://www.icty.org/sid/322> (28 junij 2015).
- 29) Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina. 2010. *Revised Strategy of Bosnia and Herzegovina for the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement*. Dostopno prek: <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirano%20strategija%20Engleski.pdf> (1. julij 2015).
- 30) *Ministarstvo prosvjete i kulture*. 2015. Dostopno prek: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/Pages/default.aspx> (29. junij 2015).
- 31) *Ministarstvo za izbjeglice i raseljena lica*. 2015. Dostopno prek: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mirl/Pages/default.aspx> (29. junij 2015).
- 32) *Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice*. 2015. Dostopno prek: http://www.mhrr.gov.ba/Default.aspx?langTag=bs-BA&template_id=127&pageIndex=1 (29. junij 2015).
- 33) *Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice*. 2005. *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*. Dostopno prek: <http://www.fmroi.gov.ba/bosanski/1.%20>

- Uporedna%20analiza%20o%20pravima%20pristupa%20izbjeglica%20i%20raseljenih%20osoba.pdf (29. junij 2015).
- 34) Misija OVSE v BiH. 2015. Skupinski intervju z avtorjem. Sarajevo, 28. maj.
- 35) Mooney, Erin in Naveed Hussain. 2009. Unfinished bussines: IDPs in Bosnia and Herzegovina. *Forced Migration Review* 33: 22–24. Dostopno prek: <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR33/22-24.pdf> (1. julij 2015).
- 36) Mulić-Softić, Snježana. 2015. *Rat bio prošao, oni još u izbjeglištvu*. Dostopno prek: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/rat-bio-i-prosao-oni-jos-u-izbjeglistvu> (30. junij 2015).
- 37) Novak, Žiga. 2002. *Vloga mednarodnih vladnih organizacij v ponovnem združevanju Mostarja*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Novak-Ziga.PDF> (1. julij 2015).
- 38) Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina. 2012a. *Curricular Reform*. Dostopno prek: http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_2012032708503075eng.pdf (28. julij 2015).
- 39) --- 2012b. *Equality and Non-Discrimination*. Dostopno prek: http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_2012022811590545eng.pdf (28. julij 2015).
- 40) --- 2012c. *Property Repossession and Sustainable Return*. Dostopno prek: http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_2012022817503419eng.pdf (28. julij 2015).
- 41) --- 2015. *Education*. Dostopno prek: <http://www.oscebih.org/Default.aspx?id=3&lang=EN> (30. junij 2015).
- 42) Pašalić-Kreso, Adila. 2004. *Open Society Fund Bosnia and Herzegovina: The Constitution and Education in BiH*. Sarajevo: Faculty of Philosophy, Pedagogy Department.
- 43) Perry, Valery. 2003. *Reading, Writing and Reconciliation: Educational Reform in Bosnia and Herzegovina*. Dostopno prek: http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/working_paper_18.pdf (29. junij 2015).

- 44) --- 2013. Classroom Battlegrounds for Hearts and Minds: Efforts to Reform and Transform Education in Post-war Bosnia and Herzegovina *V Bosnia-Herzegovina Since Dayton: Civic and Uncivic Values*, ur. Ola Listhaug in Sabrina P. Ramet, 225–246. Europe and the Balkans International Network. Dostopno prek: https://www.academia.edu/6252902/_Classroom_Battles_for_Hearts_and_Minds_Efforts_to_Reform_and_Transform_Education_in_post-War_Bosnia_and_Herzegovina_ (29. junij 2015).
- 45) --- 2014. *The Permanent Interim: Bosnia and Herzegovina's Ongoing Educational Crisis*. Dostopno prek: http://www.e-ir.info/2014/10/12/the-permanent-interim-bosnia-and-herzegovinas-ongoing-educational-crisis/#_ftnref3 (30. junij 2015).
- 46) --- 2015. Intervju z avtorjem. Sarajevo, 20. maj.
- 47) Petrović, Jagoda. 2012. Izbor prebivališta kao faktor socijalne integracije raseljenih osoba *V Izbjegle i raseljene osobe Izazovi perpektive naučnoistraživačkog pristupa*, ur. Emir Vajzović, 53–64. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Institut za društvena istraživanja, Centar za studije o izbjeglim i raseljenim osobama.
- 48) Phuong, Catherine. 2000. At the heart of the return process: solving property issues in Bosnia and Herzegovina. *Forced Migration Review 7*: 5–7. Dostopno prek: <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR07/fmr7.3.pdf> (1. julij 2015).
- 49) Premilovac, Aida. 2007. *Education in Bosnia and Herzegovina: A Neglected Security Issue*. Dostopno prek: <http://www.stability-pact.org/parliament/Portoroz%20070929%20-%20Speech%20of%20A%20Premilovac%20-%20Education%20in%20BiH-A%20neglected%20Security%20Issue.pdf> (2. julij 2015).
- 50) Remembering Srebrenica. 2015. Dostopno prek: <http://www.srebrenica.org.uk/> (28. junij 2015).
- 51) Republika Slovenija Ministrstvo za zunanje zadeve. 2015. *Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi*. Dostopno prek: http://www.mzz.gov.si/si/zunanja_politika_in_mednarodno_pravo/organizacija_za_varnost_in_sodelovanje_v_evropi/ (28. junij 2015).

- 52) Robbins, Gary. 2009. *The Pivotal Role of Education in Post-conflict BiH*. Dostopno prek: <http://www.oscebih.org/News.aspx?newsid=262&lang=EN> (2. julij 2015).
- 53) *Splošni okvirni sporazum za mir v Bosni in Hercegovini – General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*. 1995. Dostopno prek: http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=380 (29. junij 2015).
- 54) Sinkovič, Janja. 2005. *Urejanje Severnoirskega etničnega konflikta (s posebnim poudarkom na obdobju po letu 1968)*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Sinkovic-Janja.PDF> (23. julij 2015).
- 55) Swimelar, Safia. 2013. Education in Post-war Bosnia: The Nexus of Societal Security, Identity and Nationalism. *Ethnopolitics* 12 (2): 161–182. Dostopno prek: <http://eds.a.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=3&sid=d7bb62d0-2b27-4633-8dc1-1f2b235f0b5a%40sessionmgr4003&hid=4102> (30. junij 2015).
- 56) Tabeau, Ewa. 2005. *Conflict in Numbers: Casualties of the 1990s Wars in the Former Yugoslavia (1991–1999)*. Dostopno prek: <http://www.helsinki.org.rs/doc/testimonies33.pdf> (29. junij 2015).
- 57) The Brookings-Bern Project on Internal Displacement. 2007. *Expert Seminar on Protracted IDP Situations*. Dostopno prek: <http://www.brookings.edu/fp/projects/idp/conferences/20070622.pdf> (2. julij 2015).
- 58) The Center for Justice and Accountability. 2015. *Bosnia and Herzegovina Torture and Ethnic Cleansing in the Bosnian War*. Dostopno prek: <http://www.cja.org/article.php?id=247> (28. junij 2015).
- 59) The Institution of Human Rights Ombudsman of Bosnia and Herzegovina. 2014. *Universal Periodical Review on the Situation of Human Rights in Bosnia and Herzegovina, II Cycle*. Dostopno prek: http://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2014042915344347eng.pdf (30. junij 2015).

- 60) Torsti, Pilvi. 2009. Segregated Education and Texts: A Challenge to Peace in Bosnia and Herzegovina. *Internatinal Journal on World Peace* 16 (2): 65–82. Dostopno prek: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/16020/segregated_education_andtexts_ijwp2009.pdf?sequence=1 (1. julij 2015).
- 61) United Nations High Commissioner for Refugees. 2014. *Bosnia and Herzegovina*. Dostopno prek: <http://www.unhcr.org/pages/49e48d766.html#> (28. junij 2015).
- 62) Unija za održiv povratak i integracije u BiH. 2015. *Tabelarni pregled povratka u BiH do 2010. godine*. Dostopno prek: <http://www.uzopibih.com.ba/pregled%20povratka%20u%20BiH.html> (1. julij 2015).
- 63) United Nations Children's Fund. 2009. *Divided schools in Bosnia and Herzegovina*. Dostopno prek: http://www.unicef.org/bih/Divided_schools_in_BHWEB_1.pdf (30. junij 2015).
- 64) United Nations Mission in Kosovo, United Nations High Commissioner for Refugees. 2013. *Manual for Sustainable Return*. Dostopno prek: http://www.ian.org.rs/kosovo-info/english/files-index/Manual_ENG%20word.zip (29. junij 2015).
- 65) United Nations Peacebuilding Fund. 2015. *What is Peacebuilding, Definitions and Policy Development*. Dostopno prek: <http://www.unpbf.org/application-guidelines/what-is-peacebuilding/> (29. junij 2015).
- 66) U.S. Department of State. 2013. *Milestones: 1993 – 2000 The War in Bosnia, 1992 – 1995*. Dostopno prek: <https://history.state.gov/milestones/1993-2000/bosnia> (28. junij 2015).
- 67) *Vodilna načela o notranji razselitvi*. 1998. Dostopno prek: <http://www.unhcr.org/43ce1cff2.html> (28. junij 2015).
- 68) World Bank. 2009. *Are Skills Constraining Growth in Bosnia and Herzegovina? Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region*. Dostopno prek: <http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB201>

0/06/08/000333037_20100608013737/Rendered/PDF/549010ESW0WHIT101Official0U
se0Only1.pdf (30.junij 2015).

- 69) Walicki, Nadine. 2014. *Bosnia and Herzegovina: Ethno-political agendas still prolonging displacement*. Dostopno prek: <http://www.internal-displacement.org/europe-the-caucasus-and-central-asia/bosnia-and-herzegovina/2014/bosnia-and-herzegovina-ethno-political-agendas-still-prolonging-displacement> (28. junij 2015).
- 70) Young, Kirsten. 2001. UNHCR and ICRC in the former Yugoslavia: Bosnia-Herzegovina. *International Review of the Red Cross* 83 (843): 781–805. Dostopno prek: https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/781_806_young.pdf (29. junij 2015).
- 71) *Zakon o beguncih in notranje razseljenih osebah v Bosni in Hercegovini*. Službeni list BiH 33/2003. Dostopno prek: http://www.brookings.edu/~media/Projects/idp/laws-and-policies-added-after-2012/Bosnia_Law_Refugees_Displaced_1999.pdf?la=en (28. junij 2015).
- 72) *Zakon o notranje razseljenih osebah in povratnikih v Federaciji Bosne in Hercegovine in beguncih iz Bosne in Hercegovine*. Službene novine FBiH 42/2005. Dostopno prek: <http://www.fmroi.gov.ba/bosanski/zakoni/zakoni/Zakon%20o%20raseljenim%20osobam%20a20povratnicima%20u%20Federaciji%20BiH%20i%20izbjeglicama%20iz%20Federacije%20BiH.pdf> (28. junij 2015).
- 73) Zukić, Mirhunisa. 2012. Fenomen povratka 1995-2000: Naučenelekcije povratka u BiH – model za globalni mir *V Izbjege i raseljene osobe Izazovi perpektive naučnoistraživačk og pristupa*, ur. Emir Vajzović, 91–100. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Institut za društvena istraživanja, Centar za studije o izbjeglim i raseljenim osobama.
- 74) Zupančič, Rok. 2013. *Preprečevanje oboroženih konfliktov: vloga OZN, EU, OVSE in Nata na Kosovu (1999–2008)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/doktorska_dela/pdfs/dr_zupancic-rok.PDF (29. julij 2015).